

Արգարթյուն ԼՂ.

1604

9(47.925)

Ա-12

U-912

ՀԱՄԱՌՈՏ ԴԱՍԱԳԻՐԲ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Այս և Գրքի
Աշխատանքի

ԿՐԿՏԻՐԱՆ Թ. ԱՖԿԱՐԵԱՆՑՑ

« Ոգգը պէտք է իւր պատմութիւնը յարգէ, որովհետեւ Հայրենասիրութիւնը նախկինների կենսութիւնը զԺաւախտ կ'փառաւորէ՝ իր իր գոյանումը »:

ՆՈՐ—ՋՈՒՂԱ.

2004

20. Ի Տարսրանի Ամենափրկչեան Ա. Վանաց :

1899

C. 29 *L. P. URBORER*

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՄԱՐԱՆ

Բ. ՍՐԲԱԶԱՆ Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊԻՍԿՈ-
ՊՈՍԻ ՏԵՐՈՒՆԵԱՆ ԲԱՐԵՆԱՄ ԱՌԱՋ-
ՆՈՐԴԻ ԹԵՄԻՍ ՀԱՅՈՑ ՊԱՐՍԿ—ՀՆԴ-
ԿԱՍՏԱՆԻ

94015-42

2096-2002

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ի նկատի ունենալով Նոր—Ջուղայի Ազգային
երկսեռ ուսումնարանների՝ ստորին դասարաններում
Հայոց պատմութեան յարմար դասագրքի բացակա-
յութիւնը, և մինչոյն ժամանակ ականատես լինելով
բոլոր այն դժուարութիւններին և նեղութիւններին,
որոնց ենթարկւում էին թէ՛ ուսուցիչներն և թէ՛ ու-
սանողները՝ վերոյիշեալ դասագիրքը չունենալուն
պատճառաւ, հարկաւոր և պարտք համարեցի Արտվեան-
ցի «Համառօտութիւն Հայոց ազգի պատմութեան»
դասագրքից ընդհանրապէս, և ուրիշ Ազգային պատ-
մութեան դասագրքերից մասնաւորապէս՝ օգուտ քա-
ղելով, կազմել սոյն «Համառօտ դասագիրք Հայոց ազ-
գի պատմութեան» անունով գրքոյկը, որը լիայոյս եւ
իւր բովանդակութեամբը և ծաւալովն՝ բաւական յար-
մար կ'լինի նպատակին ծառայելու, և դորանով պը-
սակուած կ'լինի՝ քանի տարիներ վրաս երախտիք ու-
նեցող Ուսումնարանին՝ մատուցած չնչին ծառայու-
թիւնս :

Տիգրան Թ. Աբգարեանց

18 Ին Յուլիսի 1898 թ.
Նոր—Ջուղա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՈՆԵՐԸ

Հայաստանի գլխավոր լեռներն են՝ Մասիս
կամ Արարատ, Տօրոս, Կովկաս, Կորդուաց, Պար-
սար և Մոսկիքեան լեռները։ Իսկ փոքր լեռներն
են՝ Արագած, Գեղամայ լեռը, Գրգուռ, Ընձա-
սար կամ Կապուտտոդն, Կղարձք, Մասիոս, Նպատ,
ուկաւէտ կամ Զրաբաշի և Վարազայ լեռը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ

Հայաստանն աշխարհիս ջրառատ երկիրն էրից մէկն է: Գլխաւոր գետերն են՝ Եփրատ, Տիգրիս, ձորոխ, Երասխ և Կուր գետը: Իսկ փոքր գետերն են՝ Ազատ, Ախուրեան, Հրազդան, Մեծամոր գետը, Քասախ, Աղաստեռ, Զորագէտ, Խրամ, Գալ, Զաւ և Թուխ գետը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՃԵՐԸ

Մեր նախնիքը սովորութիւն ունէին լճերը ծով անուանելու, ինչպէս՝ Վանայ կամ Բգնու-նեաց ծով, Վասպուրական ծով, որ այժմս կոչ-վում է Աղթամարայ կամ Վանայ ծով, և որը պարունակում է իւր մէջ՝ Աղթամար, Առտէր, Լիմ և Կտուց կոչուած կղզիները: Գեղամայ ծով կամ Գեղարքունի, որ այժմս կոչվում է Սեանայ ծով: Կապուտան ծով, որ կոչվում է նաև Թիլայ կամ Որմիոյ ծով: Գալլատայ և Ծովակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

Բարձր Հայք, Զորորդ Հայք կամ Ծովաց աշխարհ, Աղձնիք կամ Աղձնեաց աշխարհ, Տուրուբերան աշխարհ, Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ Կորձէք կամ Կորդուաց աշխարհ, Պարսկահայք Վասպուրական աշխարհ, Սիւնիք կամ Սիսական, Ուտի կամ Ուտիացւոց աշխարհ, Փայտ կարան աշխարհ, Արցախ կամ Փոքր Սիւնի

Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ, Տայք կամ Տայոց աշխարհ և Սրարատեան աշխարհ: Փոքր Հայք, Միջագետք Հայոց և Կիլիկիա:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ

Որովհետև Հայաստանի մակերևոյթը միա-նման չէ, և որովհետև Հայաստանը լեռնոտ աշխարհ լինելով՝ ունի շատ բարձր և շատ ցած տեղեր, այս պատճառով էլ Հայաստանի կլիման և բերքերը զանազան տեղ տարբեր են, չնա-յելով որ Հայաստանը բարեխառն գոտումն է գտնվում: Սորանից է որ Հայաստանի շատ կող-մերում կան այնպիսի տունկեր և անասուններ. որոնք Այրեցած գոտուն են պատկանում, կան այնպիսիներն էլ, որոնք Բարեխառն գոտուն են պատկանում, և վերջապէս կան ուրիշներն էլ, որոնք բոլորովին պատկանում են Սառուցեալ գոտուն:

ՀԱՅԱՅ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ մեր աչքի տակն առնենք այն, թէ կլիման և տեղի գրութիւնը մարդոց վերայ եւս ներգործութիւն ունեն, կարող ենք ասել միև-նոյն բանը Հայաստանի բնակիչների մասին: Դորանից կարող ենք հասկանալ, որ Մոկաց աշխարհի բնութիւնը և երկինքը կարող էին

ներգործել այն տեղի Հայերի վերայ, որոնք պարագում էին աստեղաբաշխութեամբ և ուրիշ գիտութիւններով։ Գողթն գաւառի գինին և բնութիւնը կարող էին այն տեղի Հայերին բանաստեղծ շինել, որոնք մեր քաջ նախնեաց վիպասանութիւններն երգում էին իրանց անմահ քնարովը։ Սիւնեաց, Գուգարաց և Արցախու նահանգների բնութիւնն և երկրի դիրքն ներշնչում էին իրանց միջի Հայերի հոգւոց մէջ այն պատերազմական ազատ հոգին, որով նոքա պատրաստ էին իրանց արիւնը թափելու Հայրենեաց ազատութեան և իրանց անկախութեան համար։ Կար Հայոց մէջ և այն հոգին, որով նոքա ճանաչեցին Քրիստոնէական հաւատոյ բարձր ճշմարտութիւնը և պարզութիւնը, և իրանց անձը դրին այն հաւատոյ վերայ և անխախտ մնացին նորա մէջ մինչև ցայսօր։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԵՐՔԵՐԸ

Հայաստանումը, նայելով կլիմայի և տեղի դրութեան յարմարութեանը, գտնվում էր՝ ցորեան, հաճար, գարի, վուշ, բամբակ, թուզ, սերկելի, նուռը, պիստակ, շագանակ, նուշ, վարունգ, գլտոր, մեղր, ձիթենի, յասմիկ, մուրտ, ծառը, տօսաղ ծառը և լոշտակ բոյսը։ Անուանի էր Հայաստանի գինին, մանաւանդ Գողթան գաւառինը,

Այրարատ և Ուտի նահանգներինը։ Անուանի էր և Հայաստանի ծիրանը, որ Եւրոպացիք Հայաստանիցը տարան։ Հայաստանում գտնվում էր նմանապէս զանազան տեսակ խնկեղէններ, ինչպիսի են՝ քարախունկ և պտղախունկ. առաւել երևելի էր Հայաստանի գաղբէն։ Հայաստանումը շատ անտառներ կային, թէ բնական որոնք աւելի գտնվում էին Գուգարքումը և Սիւնեաց աշխարհումը, և թէ արհեստական, որոնց մեր թագաւորներն էին տնկել և լցրել վայրի անասուններով որսի համար։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏԱՆԻՔԸ

Հայաստանի մէջ ի հնուց գտնվում էր՝ եղջերու, վարազ, վայրի այծ, վայրի էշ, հասարակ էշ և ջորի։ Խիստ անուանի էր Հայաստանի ձին, թէ գեղեցկութեան և թէ ուժեղութեան կողմանէ, որի մէկ տեսակն էր Նժդեղ կոչուածն, որ աւելի գտնվում էր Տուարածոտն գաւառի Խնուսի կողմերումը, և որ ըստ մեծի մասին մեր թագաւորներն և իշխաններն գործ կածէին։ Գտնվում էր նաև որդան կարմիր մանր ճիճուները, որ աւելի ճարվում են Այրարատումը։ Հայաստանի զանազան ձկների մէջ երևելիքն են՝ տառելիսը, կարմրախայտը և գեղարքունին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱԶԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԹՈՉՈՒՆՆԵՐԸ

Գազանների ցեղիցը Հայաստանումն գտնու-
վում էր՝ առիւծ, ինձ, վագր, ընձուղտ, գալլ և
այլն: Թռչունների ցեղիցը՝ ագռաւ, կաքաւ, սագ,
բադ, կարապ և զանազան ուրիշ թռչուններ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

Հայաստանը շատ տեսակ հանքեր ունի, բայց
այժմ ըստ մեծի մասին անգործ մնացած են:
Ունէր և աղի շատ հանքեր, ինչպէս և մինչև
ցայժմս՝ Բաղրևանդ գաւառի Կողբ գիւղումն:
Սղձնեաց և Տուրուբերան աշխարհներումը գը-
տնվում էին՝ երկաթի պղնձի, կապարի և ուրիշ
հանքեր: Բարձր Հայոց՝ Սպէր և Զորրորդ Հայոց՝
Հանձիտ գաւառներումը գտնվում էր արծաթի
և ոսկու հանքեր: Հայաստանումը կային և
զանազան ագնիւ քարերի հանքեր, որպիսիք էին՝
բիւրեղ կամ սառնատեսակ, եղնգաքար, կամ
սարտիոն, շափիւղ, զմրուխտ, ալատ, սև սաթ,
մարմարիօն, որ մինչև այսօր էլ կան. իսկ հա-
սարակ կիճեր և գոյնգգոյն հրաբուխի քարեր
խիստ շատ կան: Շամիրամ Ասորոց թագուհին
Հայաստանի ժայռերիցը մի քար կտրել տուաւ,
որի երկայնութիւնն էր 130 ոտնաչափ, իսկ
լայնութիւնն 25 ոտնաչափ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿ

Հայոց ազգի առաջին նահապետն եղև՝ ՀԱՅԿ,
որ Նոյ նահապետի Յաբեթ որդու երրորդ սե-
րունդն էր:

Քրհեղեղից յետոյ՝ Նոյի որդիքն Հայաստանի
մէջ հետգհետէ բազմանալով և հետևաբար եր-
կիրը քիչ գալով իրանց, սկսան ուրիշ տեղեր
երթալ, սրանց մէջ էր և Հայկը: Երբոր հասան
Բաբելոնի Սենաար կոչուած գաշտը, մտածեցին
մի բարձր աշտարակ շինել այն տեղ, որի գլուխը
մինչև երկինք հասներ. բայց Աստուած բարկանա-
լով նոցա յանդգնութեան վերայ՝ լեզուները
խառնակեց, և այսպիսով չլաջողեցաւ աշտարակա-
շինութիւնը: 'Իրանցից մէկը՝ Բել անունով, որ
Քամայ թոռն էր և մի շատ ամբարտաւան ու
զօրաւոր մարդ, ժողովրդոց մեծ մասը իրան
հնազանդեցնելուց յետոյ՝ ուղեց Աստուծոյ տեղ
պաշտուել: Հայկն չկամենալով նրան հնազան-

դել՝ վեր առաւ իւր Արմենակ որդուն և երեք հարիւր քաջ մարդիկ, որոնք իւր որդիքն, թոռները և հաւատարիմ մարդիկն էին, և եկաւ Այրարատ աշխարհը, այն տեղ մէկ քաղաք շինեց Հայֆա անունով, և իւր խոհեմ կառավարութեամբը բոլոր Հայաստանի բնակիչներին սիրով հնազանդեցնէին վերջը, բոլորի վերայ տէր և գլուխ եղաւ, նոցա իւր անունով Հայկոչեց, իսկ երկիրը՝ Հայաստան:

Բէլը այս բանը լսելով պատգամաւոր ուղարկեց Հայկին՝ որ գայ իւրն հնազանդի, իսկ Հայկը խստութեամբ պատասխանեց, աւելի լաւ համարելով քաջութեամբ մեռնել քան երկչոտութեամբ հպատակել մի այնպիսի ամբարտաւան մարդին, որ հրամայում էր իրան Աստուծոյ տեղ պաշտել:

Բէլը բարկանալով Հայկայ յանդգնութեան վերայ, չսկոյն բազմաթիւ զօրք ժողովեց և դիմեց դէպի Հայաստան, մեր աշխարհը միանգամայն նպատակով: Երբոր հասաւ Ասորեաստանի սահմանները, Հայկայ թոռը՝ Կադմոսը՝ իմաց տուաւ Հայկին Բէլի գէմ պատրաստուելու, և ինքն էլ եկաւ նրա մօտ:

Այն ժամանակ խոհեմ Հայկն իսկոյն ժողովեց իւր քաջ որդւոց, հաւատարիմ ծառաներին և նրանց՝ որոնք որ իւր հովանաւորութեան

տակ էին, և գալով Բզնունեաց ծովի մօտ, մի ընդարձակ դաշտի մէջ սլատերազմի սլատրաստուեցաւ: Այս տեղ սկսեց յորդորել իւր փոքր գնդին, որ չվախենան բազմաթիւ թշնամիներէ, այլ ջանան որ սպանեն Բէլին, և շատ խրատներ տալէն վերջը՝ յառաջ գնաց դէպի Բզնունեաց ծովի հարաւային լեռները: Երբոր Բէլը երևաց, Հայկն իւր զօրքի մէջ կարգ դրաւ, և նոցա եռանկիւնի ձևով կանգնեցրեց, — առաջին տեղն՝ ինքը բռնեց իւր մարդկերանցովն, աջ կողմն՝ Արմենակին կանգնեցրեց իւրայիններովը, իսկ ձախ կողմն՝ Կադմոսին, նմանապէս իւրայիններովը: Բէլը զարմանալով Հայկայ վստահութեան վերայ, մի քանի քաջերով յառաջ գնաց Հայկայ միտքն իմանալու. իսկ Հայկը, Բէլայ տրածէն օգուտ քաղելով՝ յարձակուեցաւ նորա վերայ, փակեց նորան զօրքերովը միասին իւր եռանկիւնու մէջ և պատերազմը սկսաւ: Բէլը զարհուրելով կամեցաւ յետ փախչել, մինչև զօրքի օգնութիւն հասնելը. բայց Հայկը ժամանակ չտալով երկար մտածելու, յառաջ գնաց, ուժգին քաշեց իւր աղեղն և արձակեց, նորա երեք թևեան նետը դիպչելով Բէլայ կուրծքին, թիկունքից դուրս թռաւ և գետնի մէջ իրուեցաւ, որով այն ահագին ու ամբարտաւան հսկան գետնի վերայ

փռուեցաւ. մնացեալ զօրքը զարհուրելով Հայոց քաջութիւնից, սկսան փախչել դէպի Բաբելաստան:

Հայկ Բէլայ մարմինը զմռսել տալով՝ հրամայեց Հայաստանի մէջ մէկ բարձր լեռան վերայ թաղել, որպէս զի ամենքն ևս տեսնեն հպարտ և Աստուծոյ դէմ ապստամբած մարդի վիճակը. իսկ Բէլայ և նրա քաջ զինուորները սպանուած տեղի անուըն՝ կոչեց Գէրգէն:

Հայկ իւր հպատակներին հայրաբար կառավարելով, նոցա համար կարգեր ու կանոններ դրաւ, զանազան շինութիւններ արաւ և չորս հարիւր տարուայ չափ ապրելէն վերջը՝ մեռաւ, ազգի նահապետական իշխանութիւնը յանձնելով իւր Արմենակ որդուն:

Այսպէս ահա առաջին պատերազմն ու առաջին յաղթութիւնը մեր քաջ Հայկ նահապետի ձեռքովն եղաւ, որ մի աներկիւղ, վեհանձն և առաքինի դիւցազն էր և իւր ժամանակի դիւցազանց ամենանշանաւորն: Ուրեմն մեր ազգը պարտական է մեծ երախտագիտումներ ազգը պարտական է մեծ երախտագիտութեամբ, զմեծ պարծանքով և արժանավայել դործքերով իւր վերայ կրել իւր ազգապետից մնացած ՀԱՅ անունը:

Հայկայ ժամանակ՝ Նոյ և իւր Նոյեմզար կինը վախճանուեցան և թաղուեցան առաջին

նը՝ Նպատ լեռան վերայ, իսկ երկրորդը՝ նոյն լեռան մօտերքումը, որ յետոյ կոչուեցաւ Մարանդ 1):

ՀԱՅԿԱՅ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ՄԲԼՁԵՒ ԱՐԱՄ. 21—19-ԻՂ ԴԱՐԸ

Արմենակն էլ իւր հօր պէս քաջ ու հայրենասէր էր: Սա կամենալով որ Հայաստանի ամեն կողմը մարդաբնակ լինի, իւր Խոռ և Մանաւազ եղբարցը թողեց Հարք գաւառումը, և ինքն գնաց Հայաստանի հիւսիսային կողմը: Այս տեղ մէկ լեռան ստորոտում զանազան բնակութիւններ հաստատեց և կարգադրութիւններ արաւ: Մօտակայ լեռը իւր անուամբը կոչեց Արագած, իսկ երկիրն Արագածոտն: Արմենակայ միւս եղբարքն էլ՝ որոնք մնացած էին Հարք գաւառումը, սկսան զանազան քաղաքներ շինել, ինչպէս Մանաւազէր (կամ Մանաշէր), իսկ ինքը Արմենակն՝ շատ տարիներ մեր աշխարհը կառավարելուց յետոյ մեռաւ, առաջուց ազգի կառավարութիւնը յանձնելով իւր Արամայիս անդրանիկ որդուն:

Արամայիսն իւր հօրն հետեւելով թողնում

1) Մարանդ, այսինքն Մայր անդ որ հռչակում է Անդ Մայրն այն տեղ է:

է հայրական երկիրը և գնում է դէպի հարաւ,
այս տեղ Գեհովն գետի ափերումը կոփածոյ
քարերից մէկ քաղաք շինեց որ Հայկազանց
մայրաքաղաքն էր և իւր անուամբը կոչեց
Արմաւիր, իսկ գետն իւր Երաստ թոռայ անուամ-
բը՝ Երասի: Երևելի էր սորա Դարայ որդին,
որի շատակերութիւնը վերջերը առասպել դար-
ձաւ և որին հայրը Ախուրեան գետի մօտ մէկ
արգաւանդ երկիր տուաւ, որ նորա անուամբը
կոչուեցաւ Երասի:

Արամայիսին յաջորդում է նորա Ամասիա
անդրանիկ որդին, որ Արարատեան աշխարհի
ամենաբարձր լեռը Մասիս անուանեց: Սա
Արմաւիր քաղաքը յանձնելով իւր անդրանիկ
Գեղամ որդուն՝ գնում է արևելահարաւ: Այն
տեղ մէկ մեծ լեռան ստորոտումը շինում է
երկու քաղաքներ, միմեանցից մէկ օրուայ ճա-
նապարհ հեռի և ընծայում է իւր Փառոս և
Յոլակ որդւոցը, որ լետոյ նոցա անուաններովը
կոչուեցան Փառոսիս և Յոլակիս: Իսկ ինքն
վերադառնալով Արմաւիր՝ մեռնում է ազգի
կառավարութիւնը յանձնելով Գեղամին:

Գեղամն իւր նախորդներին հետևելով

Թողնում է Արմաւիր քաղաքը իւր անդրանիկ
Հարմայ որդուն, իսկ ինքն միւս Սիսակ որդւովն
գնում է դէպի արևելք, այս տեղ մէկ ծովակի
ափում շինում է զանազան բնակութիւններ,
որոց միջին երևելի էր իւր անուամբ Գեղաս
կամ Թոռան անուամբ Գասի քաղաքը, որ
շինուած էր Ազատ գետի ափերումը: Սա շատ
շինութիւններ և կարգադրութիւններ անելով,
և ծովն, ինչպէս և երկիրն՝ իւր անուամբը
Գեղասայ անուանելով ու Սիսակին ընծայելով՝
դառնում է Արմաւիր, և մեռնելուց յառաջ
մեր աշխարհի վերայ նահապետ է կարգում
իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն:

Սիսակն էլ մնալով Գեղամայ աշխարհումը,
Հայաստանի համար պահապան հրեշտակ է
լինում ընդդէմ թշնամեաց, իրան յանձնած
աշխարհը ընդարձակում է մինչև Կուր և Ե-
րասի գետերը և իւր անուամբը կոչում է
Սիսիս կամ Սիսակիս: Անցնելով Կուր գետն
իրան ձեռքի տակն է առնում բոլոր երկիրնե-
րը մինչև Կասպից ծովը և իւր երկրորդ անու-
նովն կոչում է Աշուանիս, որ լետոյ Հայոց տէ-
րութիւնիցն բաժանուելով՝ առանձին տէրու-
թիւն դարձաւ:

Հայկիցը սկսեալ մինչև Հարմայն՝ մեր նահապետների ջանքն այն է լինում որ ընդարձակեն և շինութիւններով ու բնակիչներով լցնեն մեր Հայաստանը։ Տեսնում ենք որ նահապետներն ազգի իշխանութիւնը յանձնելով իրանց անդրանիկ որդիներին, միւս որդիներովը գնում են երկրի մնացած կողմերը բարեկարգել։ Վերջապէս տեսնում ենք որ անդրանիկ որդիների իրանց հօրից ստացած նահապետութիւնը լոկ անուանով էր քանթէ գործով, որովհետև միւս որդիներն ամենքն էլ իրանց յանձնած երկիրներումը իշխանութիւն են անում, ինչպէս և կամենում են. այս պատճառով էլ մեր նոր տէրութիւնը զուրկ մնալով միութիւնից՝ շուտով Հարմայի օրերումը վայելում է այդ անմիաբանութեան դառը պտուղը։ Չորս կողմից վեր են կենում բազմաթիւ թշնամիներ և Հայոց ձեռնիցը խլում են մեր երկիրները և սպառնում են մինչև անգամ նրանցից խլել մեր քաղցր լեզուն և ճշմարիտ հաւատը։

Հայաստանը, Հայոց լեզուն և կրօնը այս վտանգաւոր դրութիւնիցն ազատելու համար, պէտք էր միութիւն, մի փրկիչ։ Այ՛ն, գուրս եկաւ այս ակնկալած փրկիչը, որ ազատեց մեր աշխարհը թշնամիների սպառնալիքներիցը։ Բայց ափսոս որ կրօնը անդառնալի կորաւ։

որովհետև այն ժամանակից յետոյ Հայաստանում սկսուել էր կռապաշտութիւնը։ Այս փրկիչն էր մեր քաջ Արամ նահապետն, որ Հարմայի որդին և յաջորդն էր։

ԱՐԱՄ 18-րդ ԴԱՐՈՒՄԸ

Արամ իւր հայրենասիրութեամբը, բընական խելացիութեամբը և պատերազմի բնդունակութեամբը Հայկազանց մէջ բոլորից մեծանունն եղաւ։ Արամի առաջին գործն է լինում առանձին նահապետների զօրութիւնները իրան թեւ տակն հաւաքել և նորանով ազգին ապահովացնել։ Այսպէս յիսուն հազար քաջ զինուորներով գնաց Մարաց Նիւքար իշխանի վերայ, ջարդեց նորա զօրութիւնը, դուրս քշեց Հայաստանից և Մարաց ազգի մէկ մասին հարկատու արաւ, իսկ Նիւքարին սպանեց և նորա դիակը բերեց Արմաւիր քաղաքը։ Սրանից յետոյ Արամն գնում է դէպի հարաւ, յաղթում է Ասորոց և նոցա Բարշամ իշխանին սպանում է, որ այն կողմերի՝ ապականիչն էր։ Այս յաղթութիւններից յետոյ՝ Հայաստանի հիւսիսային և արևելեան կողմերումը Սիսակեանց պահապան կարգելով, իսկ յաղմոսեանց հարաւումը, իւր քաջ զինուոր-

ներովը գնում է արևմտեան կողմը, ուր տեղ
Կապադովկիոյ Պայտալիս անունով իշխանն տի-
րել էր Հայաստանի արևմտեան կողմերին :
Պայտալիս չկարողանալով Հայոց զօրութեանը
դէմ կենալ, թողնում է մինչև անգամ իւր եր-
կիրն էլ և իրան անձը ազատելու համար՝
փախչում է և ընկնում Միջերկրական ծովի
մէկ կղզու վերայ : Արամը տիրելով բոլոր Կա-
պադովկիոյ և ուրիշ զանազան տեղերի, Մշակ
անունով քաջ և հաւատարիմ իշխանին կու-
սակալ է կարգում այն տեղ, հրամայելով որ
բոլոր իւր օտարազգի հպատակներն ևս Հայե-
րէն խօսել սովորեն :

Մշակ իշխանն՝ Արամայ հրամանով Կապա-
դովկիոյ մէջ մէկ քաղաք շինեց և իւր անունո-
վը՝ Մշակ անուանեց, որի անունը Կապադով-
կիացիք լաւ հնչել չկարողանալով՝ Մաթակ 2) էին
ասում : Իսկ Արամ իւր նոր տիրած երկրի սահ-
մանից մինչև իւր բուն երկրի սահմանը՝ երեք
նահանգներ բաժանեց, Ասորջն Հայտ, Երէրտր
Հայտ և Երբրտր Հայտ անուններով :

Արամ տեսնելով որ Հայաստանի վիճակը
բաւական ապահովացրուած է թշնամեաց յար-

2) Այս քաղաքը յետոյ կոչուեցաւ Կեսարիա, որ հետ-
ըզհետէ ազաւաղուելով այժմ Փայսերի կամ Ղայսերի
եւ կոչուի :

ձակմունքների դէմ, ոկսեց մեր երկրի բարե-
կարգութեան վերայ հոգ տանել և նոր նուաճած
երկիրներն ևս հայրաքար խնամել : Այսպէս՝ Ա-
րամայ անունն այնքան տարածուեցաւ օտարազ-
գաց մէջ, որ մեր ազգը նորա անունովն Արմէն կամ
Երմէն կոչուեցաւ, իսկ մեր աշխարհը՝ Արմէնի :

Արամայ կառավարութեան վերջին օրե-
րումն Ասորեստանի մէջ թագաւորում էր Նի-
նոսը : Սա իւր քաջ նախնեաց պատմութիւն-
ներից տեղեկանալով որ Բէլի սպանողը մեր
Հայկն է եղած, միտքը դրաւ որ այդ վրէժը
նորա յաջորդներից առնէ. բայց մեր Արամայ
քաջութիւնները լսելով՝ ոչ միայն վախենալով
յետ կեցաւ իւր դիտաւորութիւնից, այլև Արա-
մայ հետ սերտ բարեկամութիւն հաստատելու
համար՝ մի մարգարտազարդ թագ ուղարկեց
նրան, շնորհաւորելով նորա յաղթութիւնները :

Արամ շատ լաւ էր հասկացած ՀԱՅՐԵՆԻՔ
բառի ընդարձակ նշանակութիւնը, որի սիրոյ
կրակովը վառուած զոհում էր նրան իւր ամ-
բողջ հանգստութիւնը և զուարճութիւնները,
« աւելի լաւ համարելով հայրենեաց վերայ
մեռնելը, քան թէ օտար ազգերի ոտքը Հայաս-
տանի սահմաններից ներս դրած՝ և իւր արիւ-
նակից ազգը նրանցից տիրապետած տեսնել » : 3)

3) Խոր. գլ. ԺԿ :

եգերքը ընտրեց և մի ամուր քաղաք շինեց Շամիրա՝ անուամբ, որ յետոյ Վան կոչուեցաւ :

ԱՐԱՅԻ ՅԱԶԱՐԳՆԵՐԸ ՄԻՆՁԵՆԻ ՊԱՐՈՅԻ 1743—748

Արայից յետոյ Շամիրամ Հայոց իշխանութիւնը յանձնեց նորա Կարգոս որդուն, որի հետ միացած՝ ապստամբ Նինուաս որդու դէմ պատերազմի գնացին և երկուքն ևս յաղթուելով մեռան :

Կարգոսին յաջորդեց նորա Անուշաւան որդին, որ թէև իւր տասնեւչորս տարեկան հասկում գերի էր ընկած Նինուասոյ ձեռքը, բայց իւր խոհեմութեամբն և համեստութեամբը նրան սիրելի լինելով՝ բարեկամաց միջնորդութեամբը ազատուեցաւ գերութիւնից և վերադառնալով հայրենիք՝ մեր ազգը երկար կառավարելուց յետոյ մեռաւ :

Անուշաւանն կոչվում էր նաև Սօսանուէր, որովհետև ծննդեան ժամանակը Կարգոս հայրն նուիրել էր նրան Արմենակայ տնկած Սօսեաց անտառին, և այն ժամանակի հայերը կարծելով թէ աստուածներ էին բնակվում այն տեղ, ուստի նրան նուիրուողին և մանաւանդ Անու-

շաւանին սուրբ էին համարում :

Անուշաւանն անգաւակ լինելով՝ նրան իւրար ետեից յաջորդեցին Հայկալ ցեղից զանազան երեւելի և քաջ հայեր : Սրանք կախուած էին Ասորեստանի թագաւորներից և միայն անուանները գրուած են պատմութեան մէջ, որոնք են Պարետ, Արբակ, Չաւան, Փառնակ, Սուր, Հաւանակ կամ (Հոնակ), Վաշտակ, Հայկակ Ա., Ամբակ Ա., Առնակ, Շաւարշ Ա., որ Շաւարշն կամ Արապա քաղաքը շինեց Վասպուրականի մէջ, Նորայր, Վստամ, Կար, Գռնակ, Հրանտ Ա., Ընձակ, Գղակ, Հօրոյ և Չարմայր : Չարմայրի իշխանութեան ժամանակը սկըսել էր Տրոյացւոյ պատերազմը, Պրիամոս թագաւորի խնդրանք՝ Ասորեստանի Տետամոս թագաւորի զօրքն իւր զօրաց հետ միացնելով գնաց Տրոյացւոյ օգնութիւն ընդդէմ Հելլենացւոյ : Այս տեղ Չարմայրը շատ քաջութիւններ անելուց յետոյ սպանվում է Աքիլլէսից :

Չարմայրից յետոյ տասնեւերկու նահապետներ նստան Հայաստանի մէջ, որոնք մի նշանաւոր գործ չանելով՝ միայն անուանները կան

պատմութեան մէջ, գրանք են, Շաւարշ Բ, Պերճ Ա., Արբուշ, Պերճ Բ, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Ամբակ Բ, Կալսակ, Փառնաւազ Ա., Փառնակ Բ, և Սկայորդի:

Փառնակ Բ-ի անհոգութեամբ՝ Ասորւոյ ձեռքն անցած քաղաքները Սկայորդին կրկին գրաւեց և տասնչեօթն տարի Հայաստանը կառավարելուց յետոյ՝ տէրութիւնը թողնելով իւր Պարոյր որդուն՝ մեռաւ 748 տարի Քրիստոսից յառաջ:

ՊԱՐՈՅՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ 748—700

Պարոյրի ժամանակ՝ Ասորեստանում Սարգանապաղ անուամբ մի անհոգ թագաւոր կար, որի իշխանութեան տակ էր գտնվում Մարաց ազգը: Սրանց կուսակալ Վարբակէս Մեղացին ապստամբուելով Սարգանապաղի դէմ, դաշնակից եղաւ մեր Պարոյր նահապետի և Բաբելոնի Բեղեսոս իշխանի հետ և Նինուէին տիրելուց յետոյ՝ իւր խոստման համաձայն երկուսին էլ թագաւորական թագով վարձատրեց, որով Պարոյրը Հայկազանց առաջին սլակաւոր թագաւորն եղաւ:

Պարոյրի ժամանակ Ասորւոյ Սենեքերիմ թագաւորի Ադրամելեք և Սանասար որդիքն իրանց հօրը սպանելով՝ փախան Հայաստան,

որոնցից յառաջացան Արծրունի, Սանասունի, կամ Սասունի կոչուած մեծամեծ նախարարութիւնները: Իսկ Պարոյրն ազգի կառավարութիւնը իւր Հարմայ որդուն յանձնելով մեռաւ:

ՊԱՐՈՅՐԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ՄԻՆՁԵՒ ՏԻԳՐԱՆ Ա. 700—565

Պարոյրից յետոյ թագաւորեցին Հրաչեայ, Փառնաւազ Բ, Պաճոյճ, Կռնակ, Փաւոս և Հայկակ Բ: Վերջինս միանալով Բաբելացւոյ Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի հետ, Երուսաղէմի վերայ զնաց և յաղթութեամբ վերագառնալիս, ուրիշ գերիների հետ միասին՝ Հայաստան բերեց նաև Շամբատ անունով հրեայ իշխանին իւր ընտանիքով և ազգականներովը, որի Բազարատ որդուց յառաջացաւ Բաբելոնացի կոչուած նշանաւոր ցեղը:

Հայկակ Բ.-ին յաջորդեց նորա որդի Երուանդ Ա., որ չորս տարի միայն թագաւորելով մեռաւ, վասնորոյ Սառաւադէայ կոչուեցաւ:

ՏԻԳՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ 565—520

Երուանդ Ա. ին յաջորդեց նորա որդի Տիգ-

րան Ա. որ Հայկազանց մէջ՝ աշխարհակալութեան կողմանէ՝ ամենից երևելի թագաւորն է համարվում։ Սա Հայկայ և Արամայ նման հայրենասիրութեամբ լցուած լինելով՝ շրջակայ ազգաց տիրեց և Յունաց ազգին երկար ժամանակ հարկատու արաւ։ Սորա ժամանակ վաճառականութիւնը ծաղկում է Հայաստանի մէջ, արհեստները և քաղաքականութիւնը յառաջ են գնում, և զինւորական արհեստները աւելի կատարելագործվում են։

Տիգրանը բարեկամացաւ Պարսից Կիւրոս թագաւորի հետ, որ այս ժամանակներումը սկսել էր հիմնել Պարսից տէրութիւնը։ Աժդահակ Մարաց թագաւորը լսելով դրանց սէրը և միաբանութիւնը՝ մտածմունքի մէջ ընկաւ, որովհետեւ Կիւրոսը իւր թշնամին էր. բայց տեսնելով որ քաջութեամբ ոչինչ չէ կարող անել Տիգրանին, ուստի խորամանկութեան դիմեց առ երես բարեկամ ձեռնալով՝ նորա Տիգրանուհի քրոջը իրան կին առաւ և բոլոր կանանցից նորան գերադասելով ուզեց նորա ձեռքովն սպանել Տիգրանին։ Մէկ օր ասում է նրան. «Գիտես որ քո Եղբոր կինը՝ Զարուհին նախանձելով քո տիկնութեան վերայ, զրգուել է Եղբորդ մեզ վերայ և նա էլ Կիւրոսի հետ միացած մտադիր է մեզ և մեր տէրութիւնը

ոչնչացնել որպէս զի Զարուհին բոլորի վերայ տիկնութիւն անէ։ Ուստի պէտք է մի հնարք գտնես եղբորդ կեանքը վերցնելու, որ մեր կեանքը և տէրութիւնը ապահովուի և դու էլ չխայտառակուիս բոլոր տիկնաների մօտ»։ Տիգրանուհին յառաջ առ երես ուրախութեամբ յօժարութիւն յայտնեց, բայց յետոյ հաւատարիմ մարդկանց ձեռքով Աժդահակայ չար դիտաւորութիւնը յայտնեց եղբորը։ Տիգրանն իսկոյն բաւական զօրք ժողովելով դիմեց դէպի Մարաց սահմանները, բայց խոհեմութեամբ պատերազմն ուշացրեց մինչև որ քոյրը փախաւ Աժդահակայ մօտից և Կիւրոսն էլ իւր զօրքովը վերայ հասաւ։ Այն ժամանակ միասին մտան Մարաց աշխարհը և Տիգրանն անձամբ սպանեց Աժդահակին և զօրքին էլ փախստական արին։ Այսպէս պատերազմը վերջանում է և տասը հազար հոգի իւրեանց Անոյշ թագուհու հետ գերի տանելով՝ բնակեցնում է Երասխի ափերումն, որոնցից յառաջացաւ Վիշապադունի կամ Մուրացան ցեղը, և Տիգրանակերտ քաղաքը շինելով Տիգրանուհուն և նորա սերունդներին այն տեղ է բնակեցնում, որից յառաջացաւ Ոսթան կամ Ոսթանի կոչուած ազատ ցեղը։ Իսկ ինքը քառասունհինգ տարի Հայաստանը խոհեմութեամբ կառավարելուց

յետոյ մեռաւ Քրիստոսից 520 տարի յառաջ :

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ ՄԻՆՁՆԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՆԵՐԸ
ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ 520—330

Տիգրանին յաջորդեց նորա որդի Վահագն, որ իւր քաջութիւններէ համար՝ այն ժամանակուայ Հայերից և Վրացիներից պաշտփում էր որպէս Աստուած : Սորա ցեղը Վահագնի կամ Վահագնի կոչուեցաւ :

Վահագնից յետոյ որդւոց—որդի յաջորդեցին Առաւան, Ներսէհ, Զարեհ, Արմոգ և Բայգամ որոց վերայ տեղեկութիւն չկայ :

Բայգամին յաջորդեց Վան որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգելով՝ իւր անուամբը Վան կոչեց : Սրա յաջորդն եղաւ Վահէ, որ Աղէքսանդր Մակեդոնացու հետ պատերազմելիս՝ շատ քաջութիւններ անելով մեռաւ, մօտ 330 թուին Քրիստոսից յառաջ, և սորանով վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը, հազար ութն հարիւր տարի դիմանալուց յետոյ :

ԿՈՒՍԱԿԱԼՆԵՐԸ

330—150 ԹԻՒԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻՅ ԱՌՅԶ

Վահէից յետոյ Հայաստանը Մակեդոնացուց ձեռքի տակն ընկաւ և կառավարվում էր նրանցից ուղարկուած իշխաններովը, որոնք Կասիանէր էին կոչվում : Առաջին կուսակալն եղաւ Միհրանը, որ հինգ տարի իշխելուց յետոյ՝ Պերդիկասից յետ կոչուեցաւ և նորա տեղն եկաւ Նէոպտոլոմէոս կուսակալը, որ Հայերին շատ էր նեղացնում : Քաջ Արդուարդ Սիւնեաց նախարարը՝ Կապադովկիացոց թագաւորի Արիթէոս որդու խորհրդովն ապստամբեցաւ Մակեդոնացուց տէրութիւնից և Նէոպտոլոմէոս ամբարտաւան կուսակալին հալածեց Հայաստանից : Պերդիկաս լսելով այս բանս՝ իսկոյն կապադովկիոյ Եւմենէս կուսակալին ուղարկեց, որ Նէոպտոլոմէոսին կրկին հաստատէ իւր նախկին պաշտօնին, բայց երբ որ չկարողացաւ յաջողցնել, առաջարկեց որ Նէոպտոլոմէոսը դարձեալ մնայ Հայաստանում և տարէց—տարի Հայաստանի հարկը նորա ձեռքովն ուղարկուի : Ընդունուեցաւ Եւմենէսի առաջարկութիւնը, որովհետեւ այնուհետ Նէոպտոլոմէոսն իբրեւ

Արդուարդի երկրորդն էր կենում Հայաստանի մէջ, մինչև որ Նեմինէսից ապստամբելով՝ պատերազմի մէջ սպանուեցաւ, որից յետոյ՝ Արդուարդ միապետ մնաց և երեսուներեք տարի իշխելուց յետոյ մեռաւ :

Արդուարդից յետոյ իշխեցին Հրանտ և Արտաւազ : Վերջինս Սելևկիացւոց Անտիոքոս Գ. թագաւորից ապստամբելով՝ սկսաւ ինքնազուլիս իշխել. բայց երբոր Անտիոքոս շատ զօրքով եկաւ Հայաստանի վերայ, Արտաւազն ընծաներով սիրտն առաւ և խոստացաւ հարկը վճարել և յիսուն տարի իշխելով մեռաւ :

Արտաւազին տեղը կուսակալ դրուեցան Արտաշիաս և Զահրատ հայ իշխանները, որոնք Հռովմայեցոց օգնութեամբը Սելևկիացւոց դէմ ապստամբելով՝ Զահրատ Փոքր Հայոց վերայ թագաւորեց, իսկ Արտաշիաս Մեծ Հայոց վերայ, ուրտեղ Արտաշատ քաղաքը շինեց :

Արտաշիասից յետոյ Հայաստանին իշխեց իւր որդի Արտաւազդ՝ վերջին կուսակալն, որ տասն տարի իշխելուց յետոյ՝ Պարթևաց Արշակ թագաւորից յաղթուելով՝ ինքնասպան եղաւ :

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻԻՆ

ՇՐՋԱՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ 150—124 ԹԻԻԸ Բ. Ա.

Արշակունեաց թագաւորութիւնը ԱՐՇԱԿ անունով Պարթև թագաւորից սկսաւ, որ Ասորեստանին յաղթելուց և Պարթևաց թագաւորութիւնը ընդարձակելուց յետոյ՝ եկաւ Հայաստանին ևս տիրեց և իւր Վաղարշակ եղբօրն այնտեղ թագաւոր դրեց :

Վաղարշակը պատերազմի ելաւ Հայաստանի հիւսիս—արևմտեան կողմերի ազգերի դէմ, բոլորին նուաճեց ու բարեկարգութիւններ մտցրեց նոցա մէջ, և յաղթութեամբ վերադառնալով, օգի բարեխառնութեան պատճառով՝ Մծբին քաղաքը՝ որ Հայաստանի և Ասորեստանի կեդրոնումն է՝ իւր աթոռանիստ ընտրեց և աթոռը Արտաշատից փոխադրեց այնտեղ :

Վերոյիշեալ պատերազմներում՝ Վաղարշա-

կը տեսնելով Հայերի քաջութիւնն ու տիրասիրութիւնը՝ ցանկացաւ ծանօթանալ նաեւ մեր ազգի անցեալ կեանքի պատմութեան հետ, բայց որովհետեւ Հայաստանի մէջ անկարելի եղաւ գտնել այդ պատմութիւնը, ուստի Մար— Աբաս Կատինա անունով Ասորի ուսումնականին ուղարկեց Նինուէ իւր Արշակ եղբօր մօտ, որի հրամանովը թագաւորական գրատան միջից քաղեց մեր ազգի պատմութիւնը և հետը բերեց Հայաստան:

Վաղարշակ տեղեկանալով մեր ազգի ծագմանն և վիճակին, սկսեց նորա համեմատ հիմնել ամեն դասակարգի կառավարութիւն, զինւորական կրթութեան, դատաստանի և ուրիշ բաների մասին օրէնքներ և կարգադրութիւններ դրեց: Իւրաքանչիւր նախարարութեանը մի պաշտօն յանձնեց և երկու մարդիկ ևս նշանակեց, որոնց հրամայած էր որ մէկը՝ իւր տուած անիրաւ հրամանի ժամանակ՝ արդարութիւնը մտաբերել տար իրան, իսկ միւսը՝ չարագործներին պատժելու անփութ եղած ժամանակը՝ պատուհասն: Սահմանեց նաեւ որ՝ թագաւորի անդրանիկ որդին միայն Մծբին մնայ, իսկ միւսները Հաշտենից գաւառը:

ԱՐՇԱԿ ԱՌԱՋԻՆ 124—111 ԹԻԻԸ Ք. Ա.

Արշակ Ա. իւր հայր Վաղարշակի օրինակին հետեւելով՝ մեր աշխարհը զարգարում է զանազան կարգադրութիւններով: Սորա ժամանակ Պոնտացիք ապստամբւում են, բայց սա շուտով հնազանդեցնում է նորանց և Սև ծովի ամերումը, իբրեւ նշան իւր յաղթութեան՝ մէկ արձան է կանգնեցնում, որին երկար ժամանակ Պոնտացիք պաշտում էին:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՌԱՋԻՆ 111—86 ԹԻԻԸ Ք. Ա.

Արշակ Ա. ին յաջորդեց իւր որդի Արտաշէս Ա.ը որ իւր քաջութեամբն և աշխարհակալութեամբը յաջողութեցաւ Յունաստանին և բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրել: Մինչև այն ժամանակը Հայոց թագաւորներն որ Պարթևաց երկրորդն էին համարվում, այնուհետեւ առաջինն են լինում, այնպէս որ Արտաշէսն իւր անունովն և պատկերովն է դրամ կտրում: Տիգրան որդուն յանձնում է Վարաժ իշխանին, որ զինւորական արհեստի մէջ վարժեցնէ նորան, իսկ Արտաշատայ աղջիկը ամուսնացնում է Վրաց բզեշխ Միհրդատի հետ, որին Պոնտոսի բնակիչների վրայ կուսակալ է կարգում:

Արտաշէսի զօրքի բազմութեան վերայ

պատմվում է թէ, անբան շատ էր, որի թիւն ինքը չգիտէր, ուստի երբոր բոլորը միասին նետ էին արձակում, արևը խափանվում էր և երբ ամեն մի զինուոր մի որոշուած տեղում մի փոքրիկ քար էր ձգում՝ մի բլուր էր ձևանում:

Ահա այս անթիւ զօրքերովն էր որ Արտաշէս տիրեց Յուդաստանին և զանազան տեղերի: Սակայն ցաւալի է որ այս պատերազմներում Արտաշէսի զօրքի մէջը խռովութիւն ընկնելով՝ նորան մահացու վերք տուին, և նա, մեռնելու ընդէին՝ աչքերը դէպի վերև բարձրացրեց և «Աւաղ փառացս անցաւորի» սրտառուչ և անմահ խօսքերն արտասանելով՝ հոգին փչեց:

Արտաշէս իւր մահիցն առաջ Յուդաստանից և Փոքր Ասիայից մեծ աւարներ ուղարկեց Հայաստան, որոնց մէջ երևելի էին Աթենասի, Հերակլէսի, Ապոլոնի, Հեփեստոսի, Դիոսի, Արտեմիդի և Սփրոդիտի արձաններն իրանց քուրմերովը:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ 86—36 ԹԻԻԸ Ք. Ս.

Արտաշէսին յաջորդեց իւր որդի Տիգրան Բ.ը, որ արդէն իւր հօր կենդանութեան ժամանակը Հայոց վերայ թագաւոր էր կարգուած: Սա Միհրդատի հետ միացած նուաճեց իւր

հօր մահուան պատճառով բոլոր ապստամբուածներին, և Փոքր Հայաստանին ևս տիրեց: Այնուհետև սկսեց Հայաստանը բարեկարգել. հրամայեց փառաւոր մեհեաններ շինել և հօր ուղարկած կուռքերը գետեղել նորանց մէջ: Ասորոց երկրին տիրեց և նոցա Սեղինէ թագուհուն սպանեց, քանզի Ասորոց զրգուում էր Տիգրանից ապստամբուելու: Հրեաները լսելով Սեղինէի մահը և Հայոց քաջութիւններն, իրանց Աղէքսանդրա թագուհու խորհրդովը Տիգրանի մօտ դեսպաններ ուղարկեցին մեծ ընծաներով, և խնդրեցին նորանից որ իրանց վրայ զթալով իրանց աշխարհին սլաշտական և հովանաւոր լինի:

Այդ միջոցները Հռովմայեցիք թշնամացան Միհրդատի հետ, որովհետև Միհրդատ Կապագովկիային իշխելով, այնտեղի Հռովմայեցոց կարգուած Արիոբարդան թագաւորին հալածեց, և նորա տեղն իւր Արիարաթ որդուն թագաւոր դրեց: Կապագովկայիք դիմեցին Հռովմայեցոց, և նոքա Սիլլա քաջ զօրապետին ուղարկեցին, որ եկաւ Արիարաթին դուրս քշեց և Արիոբարդանին կրկին թագաւորեցրեց: Այնուհետև Միհրդատ Տիգրանի օգնութեամբը շատ անգամ Հռովմայեցոց հետ պատերազմելով, երբեմն յաղթեց և երբեմն յաղթուեցաւ:

բայց երբոր նորա Փառնակէս որդին Հռովմայեցիներէից կաշառուած՝ ապստամբուեցաւ իւր դէմ, մի բերդի մէջ անճարացած՝ ինքն իրան սպանեց թշնամեաց ձեռքը չընկնելու համար :

Տիգրանը Միհրդատի վրէժն առնելու համար, կրկին տիրեց Միջագետքին, բայց Հռովմայեցոց նորանոր արշաւանքներն և իւր ծերութեան արգելքներն ի նկատի ունենալով՝ նախազահութիւնը տուեց Պարսից Արշէզ թագաւորին, իրան օգնական լինելու թշնամեաց դէմ :

Տիգրանի ծերութեան պատճառով սպարապետ կարգուեցաւ Ռշտունեաց Բարզափրանքաջ նախարարը : Սա Պարթևաց Բակուր իշխանի հետ միացած՝ կրկին անգամ ձեռք բերեց Ասորոց և Փիւնիկեցոց աշխարհները մինչև Պաղեստին : Այս ժամանակներումը Մակաբայեցի Հիւրկանոս և Անտիգոնոս եղբայրները վիճում էին քահանայապետութեան և թագաւորութեան համար : Անտիգոնոսը Բարզափրանին կաշառով իւր կողմը գրաւեց : Սա էլ Հիւրկանոսին խարդախութեամբ իրան մօտ կանչեց և մատնեց եղբօր ձեռքը : Սորանից յետոյ Հիւրկանոսի տեղապահ Հերովդէսին սպանեց, Անտիգոնոսին թագաւորեցրեց և բազմաթիւ գերի հրեաներ իրանց Հիւրկանոս քահանայապետի հետ առած դարձաւ Հայաստան, Ասորոց և Փիւնի-

կեցոց աշխարհները Բակուրին յանձնելով :

Սորանից յետոյ Տիգրանն որ շունչ և հոգի էր այսքան քաջութիւնների, մեռնում է 36 թուականին Քրիստոսից առաջ :

ԱՐՏԱԽԱՉԴ 36—33 ԹԻՒԸ Ք. Ա.

Տիգրանի տեղը նստում է նորա որդի Արտաւազդը, որ իրան միանգամայն փափկասիրութեան ու կերուխումի տուեց : Թշնամիները սորա թուլութիւնից օգուտ քաղելով՝ շատ տեղերի տիրեցին : Արտաւազդը թէպէտ սթափելով առ ժամանակ կրկին ձեռք բերեց թշնամիների գրաւած տեղերը, սակայն Հռովմայեցոց Անտոնինոս զօրավարի արշաւանքներից վախենալով՝ հաշտութիւն խօսեց, խոստանալով նորան օգնական լինել ընդդէմ Պարսից, բայց ծածուկ Պարսից օգնութիւն տուեց, որով Հռովմայեցիները մեծ վտանգի մէջ ընկան : Անտոնինոսն որ տեղեակ էր այս ամեն եղելութիւններին, տեսնելով ոչ գէնքի ուժով չպիտի կարողանայ Արտաւազդին յաղթել, ուստի երբեմն աղաչանքով ու երգմունքով, երբեմն սպառնալիքով և երբեմն խոստումներով նորան իւր մօտ հրաւիրեց, բայց Արտաւազդը միշտ մերժում էր նորա հրաւերը, մինչև ի

վերջոյ Համոզուեցաւ զնալ նորա մօտ: Ան-
առնինոսն իսկոյն ձերբակալեց նորան իւր որ-
դոցը Հետ և ոսկէ շղթայով կապած տարաւ
Նգիպտոս, ուրտեղ և զլխատուեցաւ:

ԱՐՇԱՄ 33—5. ԹԻԻԸ Ք. Ա.

Արտաւազգից յետոյ թագաւորեց Արշամը,
որ Տիգրանի եղբայր Արտաշէսի որդին էր: Սա
յաջողեցաւ ձեռք բերել Ստորին ու Փոքր Հայաս-
տանը, բայց Արտաւազգի երկու որդիքը՝ որոնք
Հռովմում զեռ գերի էին, նոցա ազատելու հա-
մար Հռովմայեցոց հարկատու եղաւ: Այս միջոց-
ները Վերին Հայաստանի ժողովուրդը որոնք
Պարսից իշխանութեան տակ էին, ձանձրանալով
նոցա բռնութիւնից, Հռովմայեցոց Օգոստոս
Կայսերը դիմեցին, որը զիջանելով նոցա խնդիր
քին՝ Արտաւազգի որդի Տիգրանին նոցա համար
թագաւոր դրեց: Այսպէս՝ լիսուն և ինն տարի
Հայոց թագաւորութիւնը երկուսի էր բաժան-
ուած, Վերին և Սարին անուններով, մինչև Եր-
ուանդ Բ.ի ժամանակը, որ նոցա միացնելով՝ մի
տէրութիւն կազմեց: Արշամ զանազան բարե-
կարգութիւններ անելով՝ մի նոր քաղաք ևս
շինեց Արշաճառ անունով, և թագաւորութիւ-
նըն իւր Աբգար որդուն յանձնելով՝ մեռաւ:

ԱՅԳԱՐ 5 ԹԻԻԸ Ք. Ա. ՄԻՆՁԵՆ 36 ԹԻԻԸ Ք. 3.

Արշամին յաջորդեց նորա որդի Աբգարն,
որ իւր իմաստուն կառավարութեամբն ու
հեզ բնաւորութեամբը՝ արժանացաւ մեր ազ-
գից Ասպարի կոչուելու, բայց Յոյներն և
Ասորիներն ուղիղ արտասանել չկարողանալով
Ասպար կամ Ապարի էին ասում, մինչև սովո-
րաբար Աբգար կոչուեցաւ: 5)

Արշամի ժամանակը Հռովմայեցիք միայն
Միջագետքից էին հարկ առնում, իսկ Աբգար
բոլոր Հայաստանի համար էլ հարկ է տալիս
և հրամայում է Օգոստոսի արձանը մեհեաննե-
րումը կանգնեցնել: Երուսաղէմի Հերովդէս
թագաւորը կամենում է որ իւր արձանն ևս
կանգնեցնուի Հայոց մեհեաններում, բայց Աբ-
գար յանձն չէ առնում. Հերովդէսը բարկա-
նալով՝ իւր Յովսէփ եղբորորդուն պատերազմի
է ուղարկում Հայոց դէմ, բայց յաղթվում և
սպանվում է: Հերովդէս տեսնելով որ պա-
տերազմով չկարողացաւ Աբգարին յաղթել,
ուրիշ միջոցի դիմեց—սկսեց զանազան ամբաս-
տանութիւններ անել նորա մասին, որպէս զի
Օգոստոսի աչքից ընկնէ: Բայց Աբգար ան-
ձամբ Հռովմ գնաց իրան արդարացնելու, և

5) Ստորոց ազգը կոչում էր նաև Ագարի, որ նշա-
նակում է Մեծ:

իւր խելօք վարմունքովը ոչ միայն կայսեր սիրելի եղաւ, այլ և մեծ պատուով Հայաստան վերագարձաւ :

Քիչ ժամանակից յետոյ Օգոստոս կայսրը մեռաւ և նորան յաջորդեց Տիբերիոսը : Այս պատճառով Աբգար խնդակցութեան գեսպան ուղարկեց Հռովմ, բայց Տիբերիոս անարգութեամբ ընդունեց նորանց : Աբգար սաստիկ բարկացած՝ մտածեց Հռովմայեցիներից ապրտամբուել, ուստի աթոռը փոխադրելով Եգեսիա՝ պատերազմի պատրաստուեցաւ :

Աբգարի ապստամբութեանը արգելք եղաւ Պարսից Արշաւիր թագաւորի մահը, որի որդոց մէջ խռովութիւն ընկնելով, Աբգարը ստիպուեցաւ Պարսկաստան գնալ նորանց հաշտեցնելու նպատակով, որտեղ անբժշկելի բորոտութիւն գտաւ, որ եօթն տարի տևեց : Այս միջոցին Աբգար լսելով որ իւր ապստամբութեան դիտաւորութիւնը Հռովմայեցոց ահանջն է հասել, գեսպաններ ուղարկեց Պագեստին՝ Հռովմայեցոց զօրապետ Մարինոսի մօտ, իրան արգարացնելու և կայսեր բարկութիւնը իջեցնելու համար : Մարինոսը սիրով ընդունեց Աբգարի գեսպաններին, որոնք Երուսաղէմ գնալով՝ տեսան աշխարհիս Փրկչին և նորա հրաշագործութիւնները, և վերա-

դառնալով պատմեցին Աբգարին : Աբգար լըսելուն պէս հաւատաց Քրիստոսի Աստուծութեանն, ասելով թէ, «Այն Քրիստոս կոչուած հրաշագործ անձը կամ երկնքից իջած Աստուծ է՝ և կամ Աստուծոյ որդի, որովհետեւ աշխարհիս մէջ չկայ այնպիսի մէկը, որ կարողանայ մեռածներին կենդանացնել» : Այն ժամանակ Աբգար մարդկային հնարքներից միանգամայն յոյսը կտրելով՝ միմիայն Քրիստոսին ապաւինեց, ուստի Անանէ սուրհանգակի և ուրիշ գեսպանների ձեռքով մի թուղթ ուղարկեց Յիսուսին՝ այս իմաստով .

«Աբգար Արշամի որդի՝ աշխարհի Իշխան,

Երուսաղէմի մէջ երեւացող Փրկիչ ու Բարերար

ՅԻՍՈՒՍԻՒՆ՝ ողջոյն :

Քո անունն ու առանց դեղերի արած բժշկութիւններդ լսեցի, քանզի ասում են, դու կոյրերի աչքերը բանում ես, կաղերին մանգալ ես տալիս, բորոտներին սրբում ես, սատանաներին հալածում ես, երկար ժամանակ հիւանդութիւն ունեցողներին առողջացնում ես, եւ մեռելներին էլ կենդանացնում ես : Այս բոլորը լսելով երկու բան դրի մտքումս, որ կամ Աստուծ ես երկնքից իջած՝ եւ կամ Աստուծոյ որդի. այս պատճառով սոյն նամակը գրելով՝ աղաչում եմ որ զաս եւ հիւանդութիւնս բժշկես : Լսեցի նաեւ որ Հրեաները տրտնջում են քեզ դէմ եւ կամենում են քեզ չարչարել ու մեռնել. բարեհաճիր զալ ինձ մօտ, ես՝ Թէեւ փոքրիկ՝ բայց մի գեղեցիկ քաղաք ունեմ, որ երկուսիս էլ բաւական է » :

Դեսպաններին հետ ուղարկեց նաև մի պատկերահան, պատուիրելով որ եթէ Քրիստոս չգայ, նորա պատկերն օրինակէ և բերէ :

Դեսպանները այն օրը տեղ հասան, երբոր Քրիստոս յաղթանակով մտնում էր Երուսաղէմ, ուստի անձամբ չհամարձակելով Յիսուսին ներկայանալ, Փիլիպպոս առաքելոյն մօտենալով՝ ասացին. «Տէր՝ կամենում ենք Յիսուսին տեսնել» : Երբոր տեսնուեցան և յայտնի եղաւ նոցա գալու նպատակը, Քրիստոս մեծ ուրախութիւն յայտնեց Աբգարի հաւատի վերայ՝ ասելով, «Ժամը հասաւ որ Որդին Մարգոյ փառաւորուի» : 6) Յետոյ թղթի պատասխանը Թովմաս առաքեալի ձեռքով գրեց այսպէս .

« Երանի նորան որ դեռ չտեսած կ'հաւատայ ինձ, քանզի իմ մասին գրուած է Թէ տեսողները չպիտի հաւատան, իսկ չտեսնողները պիտի հաւատան ու փրկուին : Իսկ քեզի մօտ դալու մասին, պէտք է կատարեմ այն բոլորը՝ որոնց համար ուղարկուած եմ, եւ երբոր կ'կատարեմ՝ պիտի համբառնամ իմ Ուղարկողի մօտ : Համբառնալուցս յետոյ աշակերտներիս մէկին կուղարկեմ որ քո ցաւերը բժշկէ, եւ Թէ քեզ եւ Թէ քո հպատակներիդ կեանք պարգեւէ » :

Պատկերահանը իմանալով որ Քրիստոս չէ գալու՝ կամեցաւ նորա դէմքը նկարել և տանել, բայց անհնար եղաւ. Քրիստոս նորան

6) Յովհ. Աւետ. գլ. ԺԲ. 20—23 :

կանչեց իւր մօտ և մի մաքուր կտաւ ձեռքը առնելով՝ երեսին վերայ բռնեց և իւր Աստուածային դէմքը անմիջապէս նորա վերայ տպաւորուեց, որը յանձնեց նորան : 7)

Դեսպանները թուղթն և պատկերը առած՝ մեծ ուրախութեամբ վերադարձան Հայաստան : Աբգար խոնարհութեամբ և հաւատով երկիրպագեց Աստուածային պատկերին և հրամայեց նորանց զգուշութեամբ պահել, անհամբեր սպասելով Քրիստոսի խոստմանը :

Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ՝ Թագդէոս առաքեալը եկաւ Հայաստան, որ միայն ձեռքը Աբգարի վերայ դնելով բժշկեց նորան, և բոլոր Եդեսացիներին ինչպէս և Աբգարին՝ մկրտեց և Քրիստոնեայ դարձրեց : Թագաւորի թագ շինող Ադգէին իւր տեղն Եպիսկոպոս կարգեց հաւատացեալներին վերայ, իսկ ինքը զնաց Հայաստանի միւս կողմերը Քրիստոնէական հաւատը քարոզելու :

Բժշկուելուց և մկրտուելուց յետոյ՝ Աբգար երեք տարի ևս ապրում է, այս միջոցին Աբգար ջատագով է կանգնում Քրիստոսի անուանը և թուղթ է գրում Տիբերիոս կայսեր,

7) Այս պատկերը կոչւում է նաև Դաստառակ կամ Անձնուղործ Պատկեր Փրկչին և այժմ գտնվում է ձեռնիվայում :

Պարսից և Ասորոց թագաւորներին, յայտնելով նոցա Քրիստոսի Աստուածութիւնն, բայց դեռ պատասխանները չստացած՝ սրբութեամբ մեռնում է 36 թուականին Քրիստոսից յետոյ:

Այսպէս ահա աշխարհիս անդրանիկ Քրիստոնեայ թագաւորն՝ մեր Աբգարն եղաւ: Ուրեմն մենք էլ միշտ կարող ենք պարծենալ մեր առաջին Քրիստոնեայ ազգ լինելուն վերայ, բայց ոչ անուամբ միայն, այլև գործով:

ԱՆԱՆՈՒՆ 36—40 ԹԻՒՐ Գ. 3.

Աբգարին յաջորդեց նորա որդի Անանունը, որ Եդեսիոյ մեհեանների փակած դռները կրկին բաց անել տուաւ, և նահատակեց Ադդէ եպիսկոպոսին, որ չէր կամենում հեթանոս թագաւորի համար թագ ընել: Մի օր արքունի պալատը նորոգել տալու ժամանակ, երբոր այնտեղ կանգնած հրամայում էր մի կճեայ սիւն կանգնացնել, յանկարծ սիւնը ընկաւ վերան ու սպանեց նորան:

ԱՆԱՆՏՐՈՒՆ 40—68 ԹԻՒՐ Գ. 3.

Աբգարի քրոջ որդի Սանատրուկն որ դեռ

Անանունի կենդանութեան ժամանակն ապրտամբուել և տիրել էր Միջագետքին, Անանունից յետոյ Եդեսացիք նորան հրաւիրեցին Հայոց զահի վերայ, խոստումն առնելով նորանից, որ իւրեանց Քրիստոնէութեանը չը դիպչի: Սանատրուկ ի սկզբան երգումով խոստացաւ, բայց երկրին տիրելուց յետոյ՝ իւր երդումն ստեց և հրամայեց Աբգարի տան բոլոր արու զաւակներին սպանել: Յետոյ հրամայեց վերանորոգել իւր աթոռանիստ Մծբին քաղաքը, որ երկրաշարժից խախտուել էր. քաղաքի մէկ հրապարակում իւր արձանն կանգնեցրեց ձեռքը մի դրամ բռնած, որով նշանակում էր թէ՝ քաղաքի նորոգելու պատճառով բոլոր գանձերը սպառուեցան և Միայ ճին: 8)

Այնուհետև սկսեց հալածել Քրիստոնեաներին, նահատակեց Թագդէոս և Բարթոլղիմէոս առաքելներին և իւր Սանդուխտ աղջկան: Մէկ օր որսի ժամանակ զիպուածով նետից վիրաւորուեց և մեռաւ:

ՆՐՈՒԱՆԴ Բ. 68—80 ԹԻՒՐ Գ. 3.

Սանատրուկին յաջորդեց Երուանդ Բ.ը,

8) Ստուժ են որ այս քաղաքի Մծբին անունը՝ Մնաց մին բառերից է դուրս եկել:

որ մօր կողմանէ միայն Արշակունի էր։ Սա-
հրամայեց կոտորել Սանատրուկի որդոցը, ո-
րոնցից միայն մէկն՝ Արտաշէս անուանով՝ ա-
զատուեց Սմբատ Բագրատունոյ ձեռքով և
տարուեց Պարսկաստան Դարեհ թագաւորի մօտ։
Այնուհետև Երուանդ կասկածելով Պարսից
կողմից, միացաւ Հռովմայեցոց հետ, և միան-
գամայն Վերին ու Ստորին Հայոց վերայ թա-
գաւորեց, և աթոռը տեղափոխեց Արմաւիր։
Սա գուշակելով գալիք պատերազմները, թո-
ղեց Արմաւիրը և Երասխ գետի ափերումը շի-
նելով Երուանդի քաղաքը՝ ամրացրեց նորան։

ԱՐՏԱՇԷՍ 80—135 թիւ Գ. 3.

Երուանդի գուշակութիւնը կատարուեցաւ,
Պարսից Դարեհ թագաւորը՝ մեծ զօրք տալով
Սմբատ Բագրատունու ձեռքը՝ Արտաշէսի հետ
ուղարկեց Հայաստան, որ նորան այնտեղ թա-
գաւորեցնէ։ Երբոր նորանք հասան Հայաս-
տան, ամեն կողմերից Հայոց նախարարները՝
իւրեանց զօրքերովը անց կացան Սմբատի
կողմը, և Երուանդի կողմը մնաց միայն մի
գունդ վարձկան զօրք, որոնք խոստացած էին
Արտաշէսին սպանել։ Բայց Արտաշէսի ստրնա-
ուի որդի Գիսակը՝ նորան ազատեց, իսկ ինքը

դէմքի կիսիցն զրկուելով մեռաւ։ Երուանդ
տեսնելով իւր զօրքի կոտորածը՝ փախաւ դէպի
Երուանդաշատ։ Սմբատ իւր զօրքովը հետեց
նորան, որոնք հեշտութեամբ մտան քաղաքը,
ուր Երուանդը սպանուեց և Արտաշէսը թա-
գաւոր պսակուեցաւ։

Այնուհետև Արտաշէս Պարսից զօրքին մեծ
պարգևներով յետ դարձրեց. Սմբատ Բագրա-
տունուն ընդհանուր սպարապետ կարգեց, որի
ձեռքով մեծ ընծաներ ուղարկեց Պարսից Դա-
րեհ թագաւորին, նորա այնքան բարերարու-
թիւնների փոխարէն։ Արգամ զօրապետը որ
Երուանդին թողնելով անցել էր Արտաշէսի
կողմը՝ թագաւորի երկրորդ կոչուեցաւ։ Գի-
սակի որդի Ներսէսը՝ նահապետ կարգուեցաւ
Դիմակսեան (Դիմակիոսեան) նախարարութեանը։

Աւանաց ազգը՝ ուրիշ լեռնական ազգերի
հետ միացած՝ յարձակուեցան Հայաստանի վե-
րայ, բայց Արտաշէս քաջութեամբ յաղթեց և
նոցա թագաւորի Սաթէն որդուն գերի բռնեց։
Բայց նորա քոյր Սաթինիկի խնդիրքին զիջա-
նելով՝ վերադարձրեց եղբօրն և Սաթինիկին
իրան թագուհի առաւ։

Արտաշէս բոլոր իւր թագաւորութեան ժա-
մանակ մեծ հոգս էր անում մեր աշխարհի
շինութեան և բարեկարգութեան մասին։ Սո-

րա ժամանակ Հայաստանը լցուեցաւ բազմաթիւ գաղթականներով. ուսումն երկրագործութիւնն ու վաճառականութիւնը բաւական կատարելագործուեցան :

Արտաշէս բոլոր իւր որդոց մի մի պաշտօններ ու արտօնութիւններ տալով, մտքումը դրեց Հռովմայեցիներէց ապստամբուելու : Հռովմայեցիք լսելով այս բանս՝ Տրայիանոսի առաջնորդութեամբ մտան Հայաստան, սակայն յաղթուեցան և Հայերը մի քանի ժամանակ հարկ չտուին Հռովմայեցոց : Բայց երբոր դարձեալ Տրայիանոս նոր զօրքով եկաւ Պարթևաց վերայ, Արտաշէս լաւ համարեց հաշտութիւն խօսել : 135. թուականին Հռովմայեցոց օգնութիւն տալու ժամանակ ընդդէմ Պարթևաց, Մարանգ գաւառի՝ Բակուրանակերտ աւանումըն հիւանդանալով մեռաւ : Մահուան վերջին րոպէին յիշելով իւր կեանքի անցկացած երջանիկ օրերը, մի վերջին ողջոյն ևս տուեց իւր ցանկալի հայրենիքին՝ ասելով, «Երանի թէ մէկը վերագարձներ ինձ՝ Նաւասարգ ամսի ծիրանեգոյն առաւօտները, եղջերուների թրուչ-կոտելն ու եղնիկների վազելը, երբ մեք փող էինք փչում ու թմբուկ ածում» : Արտաշէսի մահը մեծ սուգ պատճառեց բոլոր Հայերին, այնպէս որ նոցանից մի քանիսը թաղման

հանդիսին՝ կենդանի զոհ դարձան նորան, քանզի Արտաշէս որպէս ամէնքի հայրը, նոցա վրշտերին վշտակից և ուրախութեանը ուրախակից էր :

ԱՐՏԱՒԱՁԴ 135 թիւը Գ. 3.

Արտաշէսի տեղը նստաւ նորա որդի Արտաւազդը, որ թագաւոր դառնալուն պէս՝ բոլոր իւր եղբայրներին և քոյրերին մօտիցը հեռացրեց : Մէկ անգամ Մասիս լեռան վերայ որսի ժամանակ մի խոր փոսի մէջ ընկաւ և անհետացաւ : Այս արկածի վերայ մինչև այժմ էլ զեռ շատ բաներ են պատմում :

ՏԻՐԱՆ 135—156 թիւը Գ. 3.

Արտաւազդը որովհետև որդի չունէր, նորան յաջորդեց իւր եղբայր Տիրանը, որ մի թու և փափկասէր մարդ լինելով՝ երկրի կառավարութիւնը յանձնեց Անձեացեաց Երախնաւու իշխանին, իսկ ինքն գնալով Նկեղեաց Զրմէս աւանը՝ զբօսանքով էր պարապվում : Մէկ օր ձեան հիւսի տակ ընկնելով մեռաւ :

ՏԻԳՐԱՆ Գ. 156—195 ԹԻԽԸ Ք. Յ.

Տիրանին յաջորդեց նորա եղբայր Տիգրան Գ.ը, որ Հռովմայեցիներից աստամբուկելու նպատակով՝ միացաւ Պարսից Պերոզ Ա. թագաւորի հետ և դիմեց Փոքր Ասիոյ վերայ, այնտեղ մէկ կնոջ մատնութեամբ գերի բռնուեցաւ: Բայց Ղուկիոս Հռովմայեցոց փոխարքայն, որ եկել էր Հայոց դէմ՝ Տիգրանին խղճալով գերութիւնից ազատեց և իւր ազգական Ռոփի աղջիկը նորան կին տալով՝ կրկին հաստատեց նորան Հայոց թագաւորութեան վերայ Հռովմայեցոց իշխանութեան ներքոյ:

ՎԱՂԱՐՇ 195—210 ԹԻԽԸ Ք. Յ.

Տիգրանի տեղը նստաւ նորա Վաղարշ անունով քաջ, խելացի և աշխարհաշէն որդին: Սա շինում է Վաղարշապատ քաղաքը, Վարդգէսի աւանը ամուր պարսպով պատում է՝ իւր անունովը Վաղարշապատ կոչելով, և աթոռը փոխադրում է այնտեղ: Շինում է նաև Ծաղկոտն գաւառի Վաղարշապետ քաղաքը: 9)

Սա հաստատեց Նաւասարդ ամսի Ահեքէր կամ Ահանորաքէր տօնը: Վաղարշի ժամանակ Խազըները և Բասլները Հիւսիսային կողմից

9) Այս քաղաքը այժմ ասւում է Ալաշկերտ:

սկսան ասպատակել Հայաստանը, բայց Վաղարշ պատերազմելով ջարդում և փախստական է անում նոցա: Սակայն ափսոս, որ ինքն էլ զոհ է լինում այն յաղթութեանը, որովհետեւ մէկ դարանակալ Սարմատացի սպայից վերաւորուելով՝ սպանւում է:

ՄԵԾՆ ԽՈՍՐՈՎ. 210—253 ԹԻԽԸ Ք. Յ.

Վաղարշին յաջորդեց նորա որդի Խոսրով Ա.ը, որ Մէծ կոչուեցաւ: Սա իւր հօր մահունան վրէժը առնելու համար՝ դիմեց հիւսիսային ազգերի վերայ և բոլորովին յաղթեց նոցա: Յռնաց գրերով մի արձան կանգնեցրեց այնտեղ, իբրեւ լիշատակ իւր յաղթութեան, և նուաճած ազգերից հարիւրից մէկ հոգի պատանդ առնելով՝ դարձաւ Հայաստան: Նոյնպիսի մի փառաւոր յաղթութիւն արաւ նաև Հռովմայեցոց դէմ: Այս ժամանակը Սասանեան Արտաշիր Պարսից իշխանը՝ սպանելով Պարթևաց Արտաւան թագաւորին, ինքն թագաւորեց նորա տեղը: Խոսրով չհամբերեց սորան, այլ պատերազմի ելնելով՝ յաղթեց և մինչև Հնդկաստան հալածեց նորան, ու բոլոր Պարսկաստանին տիրելով՝ Ատրպատականի մէջ մէկ քաղաք շինեց Դաւէթ անունով: 10)

10) Այսինքն Դաւիթ Արտաշէն:

Արտաշիր տեսնելով որ չպիտի կարողանայ Խոսրովի դէմ կենալ, խորամանկութեան դիմեց—խոստացաւ երկրորդական պատիւ շնորհել այն մարդին՝ որ Խոսրովին սպանէ ու ինքը կրկին տիրէ Պարսկաստանին։ Նորա նախաբարներէց մէկը՝ Անակ Պահլավունին, յանձն առաւ այս սոսկալի պաշտօնը և իրան Արտաշիրի ձեռքից փախստական ձեռքնելով՝ եկաւ Հայաստան, սիրով ընդունուեցաւ Խոսրով Մեծից և բնակուեցաւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքի մէջ, որտեղ նորա Ոգոհի կինը ծնաւ մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին։ Իսկ Անակ մէկ օր որսի ժամանակ յաջող ժամ գտնելով՝ սպանեց Խոսրովին և կամեցաւ փախչել Պարսկաստան, բայց Հայերից պաշարուելով գետն ընկաւ և խեղդուեցաւ։ Խոսրով մահուան րոպէին հրամայեց ջնջել Անակի բոլոր գերդաստանը, որ և շուտով կատարուեցաւ։ Այդ գերդաստանից ազատուեցաւ նորածին Գրիգորը, որ Աստուածային տնօրէնութեամբ Սոփիա դայեակի և նորա եղբայր Եւթաղի ձեռքով տարուեցաւ Կեսարիա։ Այնտեղ Սոփիան նորան մկրտեց և Քրիստոնէական հոգով կրթեց նորան, և երբ չափահաս եղաւ՝ ամուսնացրեց Մարիամ անուանով մի հաւատացեալ օրիորդի հետ, որից երկու որդի ունեցաւ Վրթանէս և

Արիստակէս անուաներով։

Արտաշիրը իրան բաղձանքին հասնելով մտաւ Պարսկաստան և կամենում էր տիրել նաև Հայաստանին, բայց Հայոց նախարարները միաբանական հոգով երկար ժամանակ դէմ կացան նորան, մինչև 260 թուին անճարացած հնազանդուեցան նորան, որ մտնելով Հայաստան՝ Խոսրովի անունով տնկած սահմանադիր քարերի արձանադրութիւնները իւր անուամբ փոխել տուեց։

ՏՐԴԱՏ 286—342 ԹԻԽՐ Ք. 3.

Արտաշիրը բոլոր Հայաստանին տիրելուց յետոյ՝ Խոսրովի ցեղը սրով ջնջել տուեց, որոնցից նորա որդի Տրդատն ազատուեցաւ Արտաւազդ Մանգակունու ձեռքովը ու Հռովմ տարուելով պահվում էր Լիկինիոս Կոմսի մօտ։ Այնտեղ Տրդատը վարժուեցաւ զանազան ուսմունքներով ու մարզմունքներով, և արտաքոյ կարգի քաջութիւններ անելով՝ մեծ պատուի ու փառքի տիրացաւ։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և իւր Մարիամ կինը իւրեանց ամուսնութեան երրորդ տարին՝ փոխադարձ հաւանութեամբ բաժանուեցան միմեանցից, Մարիամ իւր Արիստակէս որդովը

մտաւ կուսանոց, իսկ Գրիգորը Վրթանիսին դաշեակի մօտ թողնելով՝ ինքը դնաց Հռովմ և Տրդատի մօտ ծառայութեան մտաւ:

Տրդատ 286 թուականին՝ Դեոկլիտիանոս կայսեր փոխանակ՝ մենամարտեցաւ Գոթացոյ թագաւորի հետ և յաղթեց նորան: Կայսրը իրան երախտագիտութիւնը ցոյց տալու համար, Տրդատին թագաւորական թագով և զօրքով ուղարկեց Հայաստան՝ իրան հալըենական արժուր ժառանգելու:

Արքայը Տրդատը Կեսարիա հասաւ Հայոց նախարարները առաջ զնացին նորան և կրկին Հայոց վերայ թագաւոր պաակեցին նորան: Տրդատ հասնելով Անի ամրոցը՝ և իւր Խոսրոփիգուխտ քրոջը այնտեղ Օտայ Ամատունու հաւատարիմ պահպանութեան տակ գտնելով՝ չափազանց ուրախացաւ, և իւր երախտագիտութիւնը յայտնելով նորան՝ Հայոց աշխարհի հազարապետ կարգեց, իսկ իւր ազատիչ Արտաւազդ Մանգակունուն՝ սպարապետ:

Սորանից յետոյ Տրդատը գալով Եկեղեցաց դաւառը, իւր յաղթութիւնների մասին զոհ էր մատուցանում Անահիտ չաստուածուհուն, երբոր Գրիգորը յանձն չառաւ մասնակից լինելու այն զոհերին, այն ժամանակը նորան մատնեց անտանելի չարչարանքների, իսկ երբ

լսեց որ իւր հօրը սպանող Անակի որդին է, հրամայեց Արտաշատի խոր վիրապը 11) դնել, որտեղ տասն և չորս տարի մնաց:

Այնուհետեւ Հռովմայեցոյ զօրքերովը միանգամայն հալածում է Պարսից մեր աշխարհիցը և Հայաստանը խաղաղացնելով՝ Ալանաց Աշխարար թագաւորի Աշխէն աղջկայ հետ ամուսնանում է:

300 կամ 301 թուին մի խումբ կոյսեր Դեոկլիտիանոս կայսեր հալածանքներից փախչելով՝ մտան Հայաստան Գայիանէ Մայրապետի առաջնորդութեամբ, և բնակվում էին Վաղարշապատի մօտ մէկ հնձանում: Տրդատը կայսեր նամակից իմանալով նոցա Հայաստան գալը, իսկոյն գտնել տուաւ և ուզեց ամուսնանալ Հռիփսիմէի հետ, որ բոլորից զեղեցիկն էր, բայց սա չհամաձայնեցաւ թագաւորի կամքին. Տրդատն ևս բոլորին նահատակել տուաւ: Մի քանի օրից յետոյ որսի ժամանակ՝ Աստուածանից պատժուելով՝ մի քանի նախարարների հետ դիւահարուեցաւ:

Մինչդեռ Տրդատը թափառում էր անտառներում, նորա Խոսրովիգուխտ քոյրն երազ տեսաւ, որի մէջ ասացին՝ թէ Գրիգորին անպատճառ հանեն վիրապից և նա կարող կը

11) Այս վերապը որոշուած էր մահապարտների համար:

լինի միայն թաղաւորին բժշկել: Առաջին անգամ ուշադրութիւն չգարձրին երազին, բայց երբոր կրկնուեցաւ երազն՝ Օտայ Ամատունին գնաց Արտաշատ և վերապից դուրս բերեց Գրիգորին, որ բժշկեց թէ թագաւորին և թէ նախարարներին: Այնուհետեւ հիմնուեցան Հրեւիփոխմէի և Գայիանէի անուաներով վկայարանները: Հաւատացեալ թագաւորը անձամբ այս վկայարանների շինութեան համար Մասիս լեռիցը արձաններ էր բերում, իսկ Աշխէնը և Խոսրովիդուխտը իւրեանց քղանցքներով հող էին դուրս ածում հիմքատեղերից:

Այնուհետեւ թագաւորը Լուսաւորչի հետ միասին սկսաւ շրջել Հայաստանի զանազան կողմերը և շատ տեղեր ստիպելով ու յորգորելով թողնել էր տալիս հեթանոսութիւնը և նոցա մեհեանները քանդելով՝ եկեղեցիներ էր հիմնել տալիս ու խաչեր կանգնեցնում:

Սորանից յետոյ բոլոր ազգի միահաւան ընտրութեամբ՝ Գրիգորին իւրեանց ընդհանուր հովիւ կարգեցին և ուղարկեցին Կեսարիա, որտեղ Ղևոնդիոս հայրապետից Արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ և վերադարձաւ Հայաստան: Տրդատը լսելով Գրիգորի գալուստը՝ ընտանիքով և զօրքով գնաց նորան ընդառաջ մինչև Բագաւան, որտեղ Նվիրատ գետի վերայ՝ Լուս-

աւորիչը մկրտում է թագաւորին, նորա ընտանիքին և չորս միլիոնի չափ մարդկանց: Փոքր ինչ յետոյ հիմնվում է այժմեան Եջմիածինը: 12)

Տրդատը լսելով Կոստանդիանոս կայսեր Քրիստոնեայ լինելը, Հռովմ գնաց իւր սրտի ուրախակցութիւնը յայտնելու: Այս ժամանակ Շապուհ յաջող միջոց գտնելով՝ հիւսիսային ազգերի հետ միացած յարձակուեց Հայաստանի վերայ: Տրդատը վերայ հասաւ, ժողովեց զօրքն և միանգամայն ջարդեց ու փախտական արաւ նոցա: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ Նիկիայում տեղի ունեցաւ առաջին Տիեզերական ժողովը, որտեղ հրաւիրուեցաւ և մեր Ս. Գրիգորը, որն իւր փոխարէն Արիստակէս որդուն ուղարկեց: Սա վերադառնալով՝ հետը բերեց միւսնոյն ժողովի գաւանդութիւնը, որը Ս. Գրիգոր կնքեց «Իսկ մեք փառաւորեսցուք . . . և այլն» խօսքերով:

Սորանից յետոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը առանձնացաւ Մանեայ ալրումն, որտեղ 332 թուականին կնքեց իւր բազմաշխատ կեանքը, վաղուց իւր տեղը կարգած լինելով Արիստակէս որդուն:

12) Այստեղ թող Ուսուցիչը պատկերապէս նշանակէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի երազը Ս. Եջմիածնի վերաբերմամբ:

Այնուհետև Հայոց նախարարների մէջ ըստ
կտան երեւան գալ անկարգութիւններ և հե-
թանոսավայել ընթացք: Սուրբն Տրդատ որքան
հնարաւոր էր աղաչանքով խրատեց նորանց
յետ կենալ իրանց անհաճոյ ընթացքից, բայց
երբ բոլոր խրատները անօգուտ եղան, յուսա-
հատուած թողեց թագաւորութիւնը և զնաց
առանձնացաւ Լուսաւորչի ճգնարանումը: Նա-
խարարները քանի անգամ յետ կոչեցին նորան
իրան գահը, խոստանալով թողնել իրանց
անկարգութիւնները, բայց երբոր Տրդատ յանձն
չառաւ, ասում են որ թունաւորելով վերջ
տուին նորա օրինակելի կեանքին 342 թուա-
կանին:

ԽՈՍՐՈՎ Բ. 343—352 ԹԻԻԸ Ք. Յ.

Տրդատի մահից յետոյ Հայոց բարեմիտ
նախարարները Կոստանդ կայսերն աղաչելով
Տրդատի որդի Խոսրովին Հայոց թագաւոր պը-
սակել տուին: Սա թոյլ ու անհոգ մէկը լի-
նելով՝ որսերով էր պարապւում: Ազատ գետի
ափերումը մէկ քաղաք շինեց Դուշն անունով
և աթոռը փոխադրեց այնտեղ: Խոսրովի ժա-
մանակ անուանի եղաւ Վահան Ամատունի
զօրավարը, որ մեծ յաղթութիւն արաւ Շա-
պուհի և Սարմատացոյց դէմ:

ՏԻՐԱՆ Բ. 353—364 ԹԻԻԸ Ք. Յ.

Խոսրովին յաջորդեց նորա որդի Տիրան
Բ.ը, որ Սուրբ Վրթանիսի հետ Կոստանդնուպո-
լիս գնալով՝ Կոստանդ կայսեր հաւանութեամբ
Հայոց թագաւոր կարգուեցաւ: Սորա բացա-
կայութեան ժամանակ՝ Պարսիկները արշաւե-
ցին Հայաստանի վերայ, բայց Արշաւիր Կամ-
սարականը նոցա յաղթեց և փախստական ա-
րաւ Հայաստանից: Այս պատճառով Տիրան
Յուլիանոսին օգնութիւն տուաւ ընդդէմ Պար-
սից. բայց Պարսիկները յաղթող գտնուեցան
և Շապուհ խարգախութեամբ Տիրանին իւր
մօտ կոչելով՝ աչքերը կուրացրեց և ուղարկեց
Կուաշ աւանը:

ԱՐՇԱԿ Բ. 364—382 ԹԻԻԸ Ք. Յ.

Շապուհ Հայերի վրէժխնդրութիւնը չը-
շարժելու համար՝ Տիրանի որդի Արշակ Բ.ին
թագաւորեցնում է Հայոց վերայ:

Այս Արշակը իւր անկարգ վարմունքովը
ու անհոգ բնաւորութեամբը մեր ազգի թշ-
ուառութեան և խեղճութեան զլխաւոր պատ-
ճառն եղաւ: Վաղենտինոս կայսրը ղեսպան-
ներ ուղարկեց Արշակի մօտ, սովորական հարկը

սլահանջելու և համոզելու որ Պարսից ծառայութիւնից յետ կենայ: Արշակ արհամարհանքով յետ դարձրեց նորա գեսպաններին: Կայսրըն բարկանալով՝ մեծ պատրաստութեամբ Թէոդոս զօրավարին ուղարկեց Հայոց վերայ: Մեծն Ներսէս հայրապետը՝ որ Լուսաւորչի թոռան Յուսիկի թոռն էր, թէև Արշակի կուլիտ բնաւորութիւնից վշտացած էր արգէն, սակայն ազգային շահն անձնական պատուից գերադաս համարելով Կ. Պոլիս գնաց և միջնորդ ընկնելով բանն խաղաղութեամբ վերջացրեց: Այնուհետև Արշակը դարձեալ սկսաւ անձնատուր լինել իւր նախկին մոլութիւններին. մէկ քաղաք շինեց Արշակունի անունով, և հըրաման հանեց որ այնտեղ փախչող յանցաւորները պատժից ազատ պիտի մնան, որով քիչ ժամանակում բոլոր քաղաքը բնակիչներով լըցուեցաւ: Մեծն Ներսէս սկսաւ խրատել թագաւորին որ թողնի իւր անկարգ վարմունքը, բայց անօգուտ. նախարարներն ևս բարկացած՝ Շապուհին իրանց օգնութիւն կոչեցին, Արշակաւանը կործանեցին ու բնակիչներին ջարդեցին: Արշակ անձարացած փախաւ Վրաստան և նոցա օգնութեամբը՝ դիմեց նախարարներէ վերայ: Կարծես այս ցաւալի անցքերը բաւական չէին, Վաղէս կայսրն ևս լսելով որ Ար-

շակը Շապուհին օգնել է Յունաց դէմ, շատ զօրքով Թէոդոս զօրավարին Հայաստան ուղարկեց: Արշակ մնաց շուտաւ և դարձեալ Ս. Ներսէսին ապաւինեց, որ այդ ողորմելի ժամանակում Հայաստանի միակ միութարութիւնն էր: Սա շատ դժուարութեամբ նախարարներին հաշտեցրեց թագաւորի հետ և Արշակի որդի Պապին սլաւանդ առնելով՝ գնաց Կ. Պոլիս, կայսեր բարկութիւնը իջեցնելու. բայց Վաղէսը Արշակունի 13) լինելով՝ ոչ միայն չընդունեց նորա առաջարկութիւնը, այլ և նորան աքսորեց մի անմարդարնակ կղզի: Արշակ լսելով Սուրբ Ներսէսի աքսորուելը, դարձեալ վերանորոգեց իւր անկարգութիւնները, Կամսարականաց ցեղը ջնջել տուեց, որոնցից միայն Սպանդարատն իւր որդոց հետ փախչելով ազատուեցաւ: Շապուհն ևս տեսնելով նախարարների ատելութիւնը դէպի իրանց թագաւորն, շատ զօրք ուղարկեց Հայաստան նախարարներին օգնութեան, որոնք այն ատիճան նեղը ձգեցին Արշակին, որ անձնատուր եղաւ Պարսից. Շապուհ շղթայել տուեց նորան

13) Արիոսեան նշանակումէ Արիոս հերետիկոսի հետեւողը, որ քաղաքապետ թէ Արշակն Սատուծոյ արարած է, և հէնց սորա պատճառով տեղի ունեցաւ Նիկիայի առաջին Տիեզերական ժողովը:

և ուղարկեց Անյուշ բերդը: 14)

Այնուհետև Շապուհ մտադիր լինելով Հայերին արևապաշտ դարձնելու, Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ազգուրաց նախարարներին թագ խոստացաւ և շատ զօրք տալով նոցա ձեռքը՝ Հայաստան ուղարկեց որպէսզի բոլոր Հայաստանը արևապաշտ դարձնեն: Սոքա ևս իրանց ձեռքից եկած չարիքը չխնայեցին խեղճ Հայաստանի համար: Արշակ լսելով այս բոլորը, և միևնոյն ժամանակ լաւ հասկանալով որ ինքն է այս բոլոր չարիքների պատճառը, անձնասպան եղաւ Խուժաստանի Անյուշ բերդում:

ՊԱՊ 382—388 ԹԻԻՂ Ք. Յ.

Մինչդեռ Հայաստանի բարերար՝ Մեծն Ներսէսը որ Թէոդոս կայսեր հրամանովը աքսորանքից վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս էր գտնվում, լսելով Հայաստանի թշուառութիւնը՝ աղաչեց Թէոդոս կայսերն որ զէթ արևելեան Քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար օգնութեան ձեռք կարկառի տառապեալ Հայաստանին, Արշակի որդի Պապին

14) Անյուշ նշանակումն անյիշելի, քանզի այնտեղ աբսորբուղէ անուէր չպէտք էր այլ ևս յիշուէր:

Հայոց վերայ թագաւորեցնելով: Բարեպաշտ կայսրը լսում է նորա աղաչանքը և Պապին մեծ զօրքով Տերենտիանոս զօրավարի առաջնորդութեամբ ուղարկում է Հայաստան: Սուրբ Հայրապետը և այն նախարարներն՝ որոնք փախել էին Հայաստանի անկարգութիւններից, ուղեկից են լինում նորընտիր թագաւորին:

Սոքա հասնելով Հայաստան՝ սկսում են պատերազմելով հալածել Պարսից մեր աշխարհից: Պատմվում է որ երբ Հոյսբը Յուէնաց զօրքերի հետ միացած, Պարսից վերջին վճռական հարուածը տալու հետ էին, թուեղ կռուի ժամանակ՝ արեգակը նոցա հանդէպ լինելով՝ նեղում և թոյլ չէր տալիս ազատ պատերազմել: Մեծն Ներսէս Իսրայէլացոց Մովսէսի նրման բարձրանում է Նպատ լեռան գլուխը և սկսում է բազկատարած աղօթել, որով յանկարծ մի ամպ գալիս՝ արևը ծածկում է, և նոյնպէս մի հակառակ սաստիկ քամի փչելով՝ Պարսից նետերը իրանց վերայ է դարձնում: Այդ միջոցին՝ Սպանդարտ Կամսարակա՛նը սպանում է Ղեկաց Եւրգիր թագաւորին, Մուշեղ Մամիկոնեանը վիրաւորում է Սղուանից Ուռնայր թագաւորին: Մերուժանի ձին վիրաւորուելով՝ անճարած ինքն սկսում է փախչել միւս Պարսից զօրքերի հետ, բայց Սմբատ Բաղրա-

տունին վրայ հասնելով՝ նորան բռնում է և մի շեկացած շամփուր պսակաձև ուրբելով գրելին է դնում և ասում. «Որովհետև կամենում էիր Հայոց վերայ թագաւոր լինիլ, ահա ես սորանով պսակում եմ քեզ իմ հայրենական իշխանութեամբը»: Այսպէս յաղթութիւնը Հայերի կողմն է լինում. Պապը նստում է Հայոց գահի վերայ, և առատ պարգևներով վարձատրելով Յունաց զօրքերին՝ յետ է դարձնում: Յետոյ Ս. Հայրապետը՝ թագաւորին և նախարարներին ժողովելով, ուխտ է դնում նոցա մէջ, որով թագաւորը խոստանում է այնուհետև հաւատարմութեամբ Աստուծոյ ծառայելու, և նախարարները խօսք են տալիս հաւատարիմ մնալու իրանց թագաւորին: Այսպիսով առժամանակ Հայաստանը խաղաղացաւ, բայց ափսոս, որ այդ խաղաղութիւնը երկարատեւ չեղաւ, որովհետև փոքր անցած, Պապը կամաց կամաց սկսաւ իւր Արշակ հօր անկարգընթացքը բռնել: Սուրբն Ներսէս սկսեց կրկին իւր հայրական խրատներով յանդիմանել նորա անարժան վարքը, բայց Պապ փոխանակ խելու նորա փրկարար խրատները, ծածուկ թունաւորեց նորան և զրկեց Հայաստանը իւր բազմարդիւն բարերարից:

Սակայն Աստուած անպատիժ չթողեց այս

անգութ թագաւորին, քիչ ժամանակից յետոյ՝ երբոր Պապը անմտութեամբ ապօտամբուեցաւ Յունաց դէմ, Թէոդոս կայսրն ևս նոր զօրքով Տերենտիանոյին Հայաստան վերադարձրեց, Պապը բռնուեց և Կոստանդնուպոլիս տարուելով գլխատուեց:

ՎԱՐՈՋԴԱՏ 391—394 թիւի Գ. 3.

Պապից յետոյ Թէոդոսը Հայոց վերայ թագաւորեցրեց Վարազդատ տնունով Արշակունի իշխանին, որ իւր անմտութեամբը հեռացրեց իւր մօտից երեւելի նախարարներին և սկսաւ գետապանական հաղորդակցութիւն պահել Պարսից հետ: Կայսրն լսելով այդ ամենը՝ նորան կանչեց Կոստանդնուպոլիս: Սա էլ կարծելով թէ կայսրը իւր արածները չէ իմանում, գնաց այնտեղ և իսկայն աքսորուեց Թուրքիա Կղզին:

ԱՐՇԱԿ Գ. ՎԱՂԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Գ.

394—399 թիւի Գ. 3.

Թէոդոս կայսրը մտածելով՝ որ եթէ երկու թագաւոր լինին, հեշտութեամբ չպիտի կարողանան ապստամբուել. Պապի երկու որդոյը՝ Արշակին ու Վաղարշակին թագաւորեցրեց Հա-

յոց վերայ: Արշակ իւր աթոռը գրեց Դուին,
իսկ Վաղարշակը Երիզա, որ գեռ մէկ տարին
չլրացնելով՝ մեռաւ:

Վաղարշակի մահից յետոյ՝ Հայաստանը
երկու մասնի բաժանուեցաւ.— արեւելեան մասը
Պարսից, իսկ արեւմտեանը Յունաց: Արշակ
Գ. ը որ թագաւորում էր արեւելեան մասում,
չուզեց հետեան թագաւորի ձեռքի տակ մը-
նալ, ուստի գնաց Յունաց մասն ու աթոռը
փոխադրեց Երիզա, որտեղ Պարսից բաժնից
գաղթեցին և շատ նախարարներ: Այս պատ-
ճառով Պարսիկները նորա տեղը թագաւորեց-
րին Արշակունեաց ցեղից Խոսրով անունով մէ-
կին: Քիչ ժամանակից յետոյ՝ Խոսրովի և Ար-
շակի մէջ պատերազմ բացուեցաւ, որովհետեւ
գաղթած նախարարները կրկին Պարսից մասը
գալու ժամանակ՝ իրանց հետ բերին նաև
Արշակի գանձերը: Արշակ քանի անգամ աղա-
ջանքով յետ պահանջեց իւր գանձերը, բայց
Խոսրով չլսեց նորան, այսպիսով պատերազմ
սկսաւ երկու Արշակունի թագաւորների մէջ:
Արշակ յաղթուեցաւ և վիրաւորուած սրտով
վերադառնալով Եկեղեաց գաւառն, շուտով
մեռաւ այնտեղ:

ԽՈՍՐՈՎ Գ. ԵՐԿՈՒ ԲԱՃԵՆՆ ԿԵՐԷՑ ԹԱԳԱՒՈՐ
399—400 ԹԻԻՐ Ք. Յ.

Արշակից յետոյ Յունաց մասում գտնուող
Հայոց նախարարները չուզեցին առանց Արշա-
կունի թագաւորի մնալ, ուստի միաբանուեցան
գալ Պարսից բաժինը՝ Խոսրովի մօտ: Խոսրով
սիրով ընդունեց նորանց, և յետոյ յարմար
միջոց գտնելով, կայսերն խոստացաւ Յունաց
բաժնին ևս հարկ տալու, և այսպիսով բոլոր
Հայաստանի թագաւոր եղաւ: Բայց ափսոս,
որ քիչ յետոյ մի քանի օտարամուլ նախարար-
ներ գնալով Շապուհի մօտ, սուտ ամբաստա-
նութիւններ արին Խոսրովի մօտին, ուստի և
Շապուհ շատ զօրքով իւր Արտաշէր որդին
պատերազմի ուղարկեց Հայաստան: Խոսրովը
ամեն կողմանէ անօգնական մնալով, ահամայ
Արտաշէրի ձեռքն ընկաւ և շղթայակապ Ան-
յուշ բերդը տարուեցաւ:

Վ.ԽԱՄՇԱՊՈՒՆ 401—421 ԹԻԻՐ Ք. Յ.

Արտաշէր Խոսրովի տեղը նստացնում է
նորա եղբայր Վաւաշապուհին, որ իւր հան-
դարտ ու խոհեմ բնաւորութեամբը՝ մեր աշ-
խարհը խաղաղութեամբ կառավարեց: Սա իւր
բարեհամբուր բնաւորութեամբը այն աստիճան

սիրելի եղաւ Պարսից թագաւորին՝ որ իւր Խոս-
րով եղբօրը ազատել տուեց Անյուշ բերդից։

Հայոց ազգը ունէր իւր անկախ Հովոռա-
պետն ու Եկեղեցին, բայց զուրկ էր ազգային
նշանադրերից, որոնցով պէտք է ժողովուրդը
կրթուէր իւր կրօնի ու լեզուի մէջ։ Վաւա-
րապուհի ժամանակ Հայաստանում գտնվում
էին երկու խելօք և իմաստուն հագեւորական-
ներ, գորանք Ս. Սահակ Հայրապետն ու Ս.
Մեսրոպըն 15) էին։ Սոքա գրեթէ միշտ մը-
տածում էին ազգային նշանադրերի մասին։
Սուրբ Մեսրոպըն լանձն առաւ հոգալ այս նշա-
նաւոր գործի մասին, և գնալով զանազան
գիտնականների մօտ, շատ աշխատեց ձեռք
բերելու իւր միակ ցանկացածը, բայց անկա-
րելի եղաւ և իւր բոլոր աշխատանքը իզուր
անցան, քանզի ոչ ոք չկարողացաւ օգնել նորան։

Մարդկանցից յօյսը կորած՝ Ս. Մեսրոպ-
ըն Աստուծուն ապաւինեց և նորանից խնդրեց
իրան օգնելու այդ դժուար խնդիրը գլուխ
բերելու։ Եւ ահա տեսիլքի մէջ մի ձեռք ե-
րևաց և գրեց Հայկական տառերը։ Այդ տա-
ռերի ձեւը Ս. Մեսրոպի մտքումը տպուկով
եղբոր արթնացաւ, տախտակի վերայ նշանա-
կեց մի առ մի։

15) Սուրբ Մեսրոպըն կոչվում էր նաև Մաշտոց։

Տառերը գտնելուց յետոյ՝ Ս. Սահակը և Ս.
Մեսրոպըն Վաւաքապուհի օգնականութեամբ՝
մեծ եռանդով սկսան նախ Ս. Գիրքը և ապա
ուրիշ շատ գրքեր թարգմանել, յետոյ բազմա-
թիւ ուսումնարաններ բաց արին և ազգի որ-
դոց Մայրենի լեզուի տառերի ընթերցանու-
թեամբ սկսան կրթել։ Եկեղեցիների բոլոր
ժամերգութիւնը փոխուեցաւ Հայերէն և ու-
սումն կամաց կամաց տարածուեցաւ ամբողջ
Հայաստանի մէջ։

Վաւաքապուհ բոլոր իւր թագաւորու-
թեան ժամանակը՝ մեր աշխարհը խաղաղ ու
անդորր կառավարելով, շատ բարիքների պատ-
ճառ եղաւ և իւր անունը յաւիտեան յիշատա-
կելի ու օրինակելի դարձրեց։ Նա մեռաւ
421 թուականին։ Սորա թագաւորութեան
ժամանակը կոչվում է մեր ազգի Ունեդարը։

ԽՈՍՐՈՎ Գ. ՄԵՍՐՈՊԻ ՍԵՍԱՇԵՍ Գ. 421—427

ԹԻԻԸ Գ. Յ.

Վաւաքապուհից յետոյ՝ իւր Արտաշէս որ-
դին փաթը լինելով՝ նորա եղբայր Խոսրով Գ.ը
կրկին թագաւորեց Հայոց վերայ, որ մէկ տա-
րի միայն իշխելով մեռաւ։

Խոսրովից յետոյ՝ Պարսից Յազկերա Ա. թա-

գաւորը կամենալով Հայերին արեւապաշտութեան դարձնել, իւր Շապուհ որդուն Հայոց թագաւոր նշանակեց. սակայն իւր դիտաւորութիւնը չյաջողուեցաւ, քանզի քիչ ժամանակից յետոյ Յագկերտ մեռաւ և Շապուհն շտապեց Պարսկաստան երթալ՝ հօր աթոռը ժառանգելու, բայց սա էլ սպանուեցաւ և հօր տեղը յաջորդեց Վռամ Ե. : Այդ ժամանակ Հայոց նախարարները հանգամանքից օգուտ քաղելով, միանգամայն հալածում են Պարսից :

ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. 427—433 թիւ Գ. 8.

Յագկերտի յաջորդ Վռամ Ե. բաւական մեր ազգին նեղացնելուց յետոյ, հասկացաւ թէ առանց նախարարների կամքին՝ չէ կարող ոչինչ օգտուիլ, ուստի հաշտուեցաւ նոցա հետ և Վռամշապուհի տասնութն տարեկան որդի Արտաշէս Գ.ին Հայոց թագաւոր կարգեց : Սա էլ դժբախտաբար իւր անկարգ ու մոլի վարքովը զայրացրեց նախարարներին, որոնք ժողովելով Ս. Սահակ Հայրապետի մօտ, խնդրեցին նորանից որ իւրեանց հետ միաբանուի՝ Արտաշէսի դէմ ամբաստանութիւն անելու վրա մօտ, և մի Պարսիկ իշխան խնդրելու Հայոց թագաւոր : Բայց Ս. Սահակը պատաս-

խանում է. «Խնչպէս է կարելի իմ մոլորեալ ու հիւանդ ոչխարին փոխանակեմ առողջ գաւառի հետ, որ իւր առողջութեամբը միայն պատուհաս է. թողէք մի առժամանակ, ես կջանամ ախտաւորին խրատելով լետ դարձնել իւր թիւր ճանապարհից» : Ս. Սահակի բոլոր յորդորներն ի զուր անցան, նա անկարող եղաւ նախարարների ազգակործան դիտաւորութիւնը փոխել : Նորանք խորհուրդ արին որ Արշակունեաց թագաւորութեան հետ վերջացնեն նաև Լուսաւորչի տան հայրապետութեան իրաւունքը : Եւ իրաւի որ Վռամի մօտ գրնալով՝ չարախօսեցին Արտաշէսից և խնդրեցին որ նորա տեղը մի Պարսիկ մարզպան նշանակէ Հայաստանի մէջ և Ս. Սահակին ևս փոխէ : Վռամն էլ նորանց լսելով իւր մօտ կոչեց մեր թագաւորին ու Հայրապետին, և որովհետև նախարարների ցանկութեանը Վռամ վաղուց էր փափագում, ուստի Արտաշէսին աքսորեց, իսկ Ս. Սահակին բանտարկեց : Այսպիսով Արշակունեաց թագաւորութիւնը և Լուսաւորչի տան եպիսկոպոսապետութիւնը մեր անմիտ նախարարների ջանքերովը վերջացան : Այնուհետև Հայաստանը Պարսից մարզպանութիւն դարձաւ և եպիսկոպոսապետութեան իրաւունքը հասաւ Սուրմակ անունով Ասորի եպիսկոպոսին : ✕

ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԸ

433—856 ԹԻԻԸ Ք. Յ.

Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալուց յետոյ՝ Հայաստանը միանգամայն Պարսից իշխանութեան ձեռքը անցաւ և կառավարվում էր նորանցից ուղարկուած իշխաններով, որոնք Մարգարէն էին կոչվում: Սորանց առաջինը եղաւ Վեհմիհրշապուհն, որ խաղաղասէր մէկը լինելով՝ նորա ժամանակ Հայաստանն փոքր ինչ շունչ առաւ:

Վեհմիհրշապուհի տեղը մարզպան կարգուեցաւ Սիւնեաց Վասակ անունով փառասէր և ազգատեաց Հայ իշխանը, որին Յազկերտ խոստացած էր Հայաստանի վերայ թագաւոր կարգել, եթէ կարողանար Հայերին արևապաշտ դարձնել: Սորա խորհրդովը Յազկերտ հրամայեց որ Հայերն իրան զօրք տան, նպատակ ունենալով որ Հայաստանից ցինկորական ուժերը հեռացնելով, ազգը անզօրացնէ և հեշտու-

թեամբ ձգէ նորան իւր լարած թակարդի մէջ: Հայերն էլ Յազկերտին անհաւատարիմ չերևալու պատճառով, շատ նախարարների և քահանաների հետ միասին՝ մի դունդ զօրք ուղարկեցին նորան: Յազկերտ նորանց իսկոյն տարաւ Հոնաց դէմ պատերազմելու: Պատերազմից յետոյ սկսաւ ստիպել նախարարներին արևապաշտ լինելու: Նախարարները բացարձակ մերժեցին Յազկերտի անիրաւ հրամանը և նորանցից մի քանիսը՝ մտածելով ծածուկ Հայաստան դառնալ, ճանապարհին իւրեանց զօրքերովը նահատակուեցան. դորանց մէջ նշանաւորներն էին Գարեգին, Ատովմ Գնունին և Մանաճիհր Ռշտունին 16): Մնացած նախարարներին բանտարկեց և սկսաւ երբեմն քաղցրութեամբ, երբեմն սպառնալիքով և երբեմն ևս տանջանքներով ստիպել՝ թողնել իրանց Քրիստոնէութիւնը, բայց անհնար եղաւ:

Այնուհետեւ Յազկերտ Դենշապուհ անունով մի պարսիկ իշխան ևս ուղարկեց Հայաստան, հրամայելով որ ջանայ զանազան հնարքներով Հայերին արևապաշտ դարձնել, բայց սորա բոլոր ջանքերն ևս ապարդիւն եղան: Բայց մարզպանից, Յազկերտ մի թուզթ ևս

16) Այս նահատակութիւնը Ատովմ իշխանի անունովը կոչվում է Ատովմեանց:

գրեց Հայերին, հրամայելով որ կամ թղթի պատասխանը տան և կամ կրակապաշտութիւնը ընդունեն: Յովսէփ Կաթուղիկոսն Արտաշատ քաղաքում հոգեւորականներից և իշխաններից ժողով գումարելով, մի ազգու պատասխան գրեց թղթին: Յազկերտ թուղթը կարգաւուց լետոյ, շատ բարկացաւ և հրաման գրեց որ բոլոր Հայ նախարարները Պարսկաստան գան: Յովսէփ Կաթուղիկոսը նախարարներից Խաչով ու Աւետարանով խոստումն առնելով, որ հաստատ մնան իրանց հաւատքի մէջ, օրհնեց և ճանապարհ ձգեց նորանց դէպի Պարսկաստան. սորանց մէջ էին գտնվում Վասակ մարզպանն և Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը:

Նախարարները Պարսկաստան հասնելուն պէս, Յազկերտ խկոյն բոլորին բանտարկեց՝ և հրամայեց որ կամ արեգակին երկրպագութիւն տան և իրանց պատուով վերադառնան Հայաստան, և կամ հեռու տեղ աքսորուեն: Յազկերտի ներքինիներից մէկը՝ որ ծածուկ Քրիստոնեայ էր՝ խորհուրդ տուաւ նախարարներին որ առ երես ընդունին արեւապաշտութիւնը և ազատուելով թագաւորի բարկութիւնից դառնան Հայաստան, և միացեալ ուժով պահպանեն իրանց երկիրը և Քրիստոնէութիւնը կորուստից: Հայրենիքի և կրօնի

փրկութիւնն աչքի առաջ ունենալով, նախարարներն ընդունեցին ներքինու խորհուրդը և լանձն առին առ երես արեգակին երկրպագութիւն տալ, որից լետոյ բազմաթիւ մոգերով և զօրքով Հայաստան դարձան:

Այս համբաւը Հայաստան հասնելուն պէս՝ բոլորեքեան արդար բարկութեամբ վառուած. Ս. Ղևոնդ Երէցի, Յովսէփ Կաթուղիկոսի և եպիսկոպոսների հետ միացած՝ դիմեցին Հայաստան հասած մոգերի և մոգպետների վերայ, նորանց մի մասին ջարդելով՝ մնացածներին սարսափահար փախցրին իրանց բնակարանները: Յետոյ դիմեցին սպարապետի տունը, որտեղ ժողովուած էին վերադարձած նախարարները, և բացատրութիւն պահանջեցին նորանց ուրացութեան մասին: Այնտեղ Վարդան սպարապետն և նորա ընկերները ոտքի կանգնելով՝ երգութեան որ իրանց ուրացութիւնը առ երես էր եղած, և թողութիւն խնդրելով իրանց այդ ակամայ ուրացութեան համար՝ կրկին երդումով պատրաստակաւութիւն լայտնեցին՝ անկեղծ կերպով գործել Հայրենիքի փրկութեան համար: Բայց Վասակ մարզպանը, որ սրտանց էր ուրացել Քրիստոնէութիւնը՝ չուզեց որ մոգերը Հայաստանից հեռանան. ուստի խաբէութեամբ համոզեց քահանաներին,

որ դադարեն մոգերին հալածելուց, որպէս զի Յազկերտի մօտ յանցաւոր չերեան, իսկ յետոյ փոքր փոքր դուրս կքշեն նորանց: Այսպէս Վասակը մոգերին պաշտպանելով և միեւնոյն ժամանակ իւր երկրից բերած զօրքով նորանց հետ միանալով, կամաց կամաց սկսաւ ջանալ կրակապաշտութիւնը մտցնել Հայաստանի մէջ: Հայերը զգալով իրանց խաբուելը, յարձակուեցան նորանց վերայ, կոտորելով ցրուեցին զօրքերին և Վասակին ևս բռնելով ուղեցին չարաչար կերպով սատկեցնել, բայց նորա սաստիկ աղաչանքին և խաչ ու Աւետարանի վերայ երգուելուն հաւատալով՝ կրկին բաց թողին նորան:

Նոյն միջոցին Յազկերտ կամենալով որ Աղուանից ազգին ևս արեւապաշտ դարձնէ, շատ մոգեր էլ այնտեղ ուղարկեց: Աղուանները չըկարողանալով Պարսից զօրութեանը դէմ կենալ, Հայերից օգնութիւն խնդրեցին: Հայերը դիմեցին Յունաց օգնութեան, բայց Թէոդոս կայսեր յաջորդ Մարիանոսը ծածուկ դաշն կապելով Յազկերտի հետ՝ չկամեցաւ Հայերին օգնել: Ուստի օտարներից յոյսերը կըտրուած՝ Հայերը հարիւր հազարի չափ Շահապիվան քաղաքը ժողովուրդեցին, և երեք գունդ բաժանելով նորանց, առաջին գունդը յանձնեցին

Ներշտպուհ Արծրունուն, Պարսից դէմ կենալու համար, երկրորդ գունդը Վարդանին յանձնելով՝ ուղարկեցին Աղուանից օգնութիւն, և երրորդ գունդը յանձնեցին Վասակին, Հայաստանը պահպանելու համար:

Վարդան Աղուանից օգնութիւն գնալով, Պարսից զօրքին հալածեց այնտեղից, մոգերին ջարդեց, կրակատունները կործանեց և Քրիստոնէութիւնը ազատեց հալածանքից: Այդ միեւնոյն միջոցին Վասակն էլ Արշակունեաց երեւակայական թագի փալլովը շլացած՝ իւր ազգակործան նենգութիւններովն էր զբաղուած. երկրի մէջ եկեղեցիները քանդում էր ու նորանց տեղ կրակատուններ էր կանգնեցնում, բռնի ստիպում էր թողնել Քրիստոնէութիւնը և կրակին երկիրպագել: Վարդան այս բոլորը լսելով՝ շտապմամբ վերադարձաւ Հայաստան և Վասակին ու նորա ընկեր ուրացողների զօրութիւնը ջարդ ու փշուր անելով՝ Վասակին էլ ստիպեց զիջելով իւր երկիրը փախչել:

Յազկերտ տեսնելով գործերի անյաջող ելքը, մի ուրիշ խորամանկութիւն ևս գործ դրեց — կրօնի կատարեալ ազատութիւն հրատարակեց, որպէս զի գրաւէ Հայոց սրտերը և քաղցրութեամբ իւր մտադրածը գլուխ բերէ: Ինքը ծածուկ պատերազմի պատրաստուեցաւ

և յաջողուեցաւ Հայերին օգնութիւն տալուց հեռացնել բոլոր այն անձինքներին, որոնք մտադիր էին մեր Եկեղեցին պաշտպանելու: Սորանից յետոյ Միհրնէրսէհ անունով Պարսիկ հազարապետին շատ զօրքով ուղարկեց Հայաստան: Սա եկաւ և իւր գունդը ուրիշ լեռնական ազգերի զօրքերով ստուարացնելով՝ Մուշկան Նիսալաւուրտին յանձնեց վերջացնել վճռականապէս պատերազմը, պատուիրելով նորան ամեն բանում հետևել Վասակի խորհրդին: Հայերը որ երբէք չէին խաբուել թագաւորի պարգևած կրօնի ազատութիւնից, տեսնելով այս բոլոր նենգաւոր միջոցները, ու Վասակի չարութիւնները, իրանք էլ սկսած էին արդէն կրօնական մեծ պատերազմի պատրաստութիւնը տեսնել: Ամեն տեղից իրանց յօլսը կտրելով, դիմեցին միայն իրանց բազուկի օգնութեանը, ուստի Վարդանի հրամանովը վաթսուն հազար հօգի ժողովելով Արտաշատ քաղաքը, ուխտեցին որ իրանց անձը կզոհեն Եկեղեցու և Հայրենիքի փրկութեան: Հայոց բոլոր զօրքը հաւաքուեցաւ Աւարայրի դաշտը և պատրաստուեցաւ պատերազմի: Նորանց մէջ էր և Յովսէփ Կաթողիկոսն, Ղևոնդ Երէցն և բազմաթիւ եկեղեցականներ:

Ղևոնդ Երէցը և Յովսէփ Կաթողիկոսն

իւրեանց ներկայութեամբ և կրակոտ խօսքերովը քաջալերում ու խրախուսում էին հաւատքի համար զէնքեր առածներին. ամբողջ գիշերը բոլորին հաղորդում են Փրկչի փրկարար սուրբ Մարմնովն ու Արեամբը, պատրաստելով նորանց ահաւոր պատերազմի համար:

Հէնց այս ժամանակում Յունաց կայսրը փոխանակ արևելեան Քրիստոնէութեանը օգնութեան ձեռք կարկառելու ու պաշտպանելու, Քաղկեդոն քաղաքումն ժողով գումարելով՝ Քրիստոսի Աստուածային բնութեան վերայ քննութիւններ էր անում: Այս ժողովին հրաւիրուած էին նաև Հայերը, բայց սորանք նախապառիւ համարեցին Քրիստոսի սուրբ կրօնը ազատելու համար տրիւն թափել, քան թէ Եւտրէսի աղանդը հերքելու պատճառով Քաղկեդոն երթալ:

Սոյն պատերազմի ժամանակ՝ Հայոց Եկեղեցու արժանաւոր զաւակ Վարդանն՝ շատ քաջութիւններ անելուց յետոյ, ընկաւ իւրայիններով: Թէև յաղթութիւնը անորոշ մնաց, սակայն պատերազմը բաւական թանգ նստեց Պարսիկներին, քանզի պատերազմի դաշտումը նորանցից ընկան երեք հազար հինգ հարիւր և քառասուն չորս հօգի, մինչդեռ Հայերից

ընկած էին հազար երեսուն և վեց հոգի 17)։

Վարդանանց նահատակութիւնից յետոյ՝ Պարսիկները Վասակի առաջնորդութեամբ ըսկսան արձակ համարձակ ասպատակել Հայաստանը. նորանք խաբէութեամբ բռնում էին Հայ նախարարներին և նահատակում։ Բռնեցին նաև Սուրբ Յովսէփին մի քանի ուրիշ քահանաների հետ և բանտարկեցին. յետոյ Պարսից զօրքի զնդերը յարձակուելով Հայաստանի զանազան կողմերը, աւեր և արիւնհեղութիւն տարածեցին ամեն տեղ։ Հայերն էլ ամրացած անառիկ ամրոցների մէջ յարձակվում էին թըշնամիների վերայ և անխնայ կոտորում։ Յազկերտ այս յուսահատ դիմադրութիւնը տեսնելով՝ ըսթափեցաւ, իմացաւ որ այնքան էլ հեշտ բան չէր մի ամբողջ ազգի խղճմտանքի դէմ մաքառել, այն էլ Հայ ազգի, որ միշտ ունեցել է հաստատահիմն կրօն, թէ հեթանոս և թէ Քրիստոնեայ ժամանակը. Յազկերտ բոլոր իւր խորամանկութեամբը՝ դեռևս անձանօթ էր Հայի այս յատկութեանն, չգիտէր որ անկարելի էր նորան անջատել իւր դարաւոր սիրած ու փայ-

17) Այս պատերազմը տեղի ունեցաւ 451 թուականի Հոգեգալստեան Եօթներորդ օրը, որ էր Մարտիի 14 :

փայած սուրբ կրօնից, չգիտէր որ Հայն հէնց Հայկի ժամանակից սկսեալ՝ սովոր էր հաւատի համար արիւն թափել և աշխարհային փառքերից չխաբուելով նորան պաշտպանել։ Ուստի իւր անցեալ արածների վերայ փոշմանելով, Մուշկանին հրամայեց պատերազմական գործողութիւնները վերջացնել Հայաստանում։

Յազկերտ Վասակի տեղը մարզպան կարգեց Ատորմզդին և պատուէր տուեց նորան, որ որչափ կարելի է ժողովրդի հետ խաղաղ վարուել, և կրօնի ազատութիւն շնորհեց։ Այսպիսով Հայաստանը խաղաղեց, բայց ափսոս որ իւր արժանաւոր հոգեւոր հովիւներից զըրկուեցաւ, քանզի Ատորմիզդը Յազկերտի հրամանով նենգութեամբ ձերբակալեց երեւելի եկեղեցականներին, որպէս Սուրբ Ղևոնդին և Սուրբ Յովսէփին և ուղարկեց Պարսկաստան. նոքա տեղ հասնելուն պէս իսկոյն բանտարկուեցան։ Վասակն էլ շտապեց գնալ Յազկերտի մօտ իւր աշխատանքների համար խոստացած վարձը ստանալու։ Բայց այնտեղ քննութեան ենթարկուելով՝ Հայաստանի աւերման,

արքունի զօրքերի կոտորուելուն և տէրութեան գանձերը կողոպտելու մէջ յանցաւոր ճանաչուեցաւ. իւր բոլոր պատիւներից և աստիճաններից զրկուեցաւ և բանտ դրուեցաւ, որտեղ յետին խեղճութեամբ և չարաչար մահով ստակեցաւ: Այսպիսով Հայաստանի վերայ անօրէնութեամբ թագաւորել ցանկացողը՝ մի գերեզմանի տեղ անգամ չունեցաւ նորանում:

Այդ ժամանակ Պարսիկները ամեն կողմանէ ձախող հանգամանքների մէջ էին գտնվում: Մոգերը ասացին Յազկերտին, «Այս թշուառութիւնների պատճառն այն է՝ որ մեր աստուածների սպանողներին դեռևս անպատիժ ես թողել, նորանք էլ բարկացել են քո վերայ»: Յազկերտն էլ նորանց խօսքին հաւատալով՝ բոլոր բանտարկուած եկեղեցականներին նահատակել տուեց, որոնք Ղևոնդ Երեցի անունովը Ղևոնդեան կոչուեցան: Իսկ միին բանտերում չորս տարի ճգնող նախարարները ևս՝ Շղոմշապուհ անունով մի պարսիկ իշխանի միջնորդութեամբ ազատուեցան և պէտք էր Հայրենիք վերադառնալին, բայց մի գէպը արգելք եղաւ դորան—Յազկերտի մահը վերայ հասաւ և նորան յաջորդեց իւր որդի Պերոզը: Սա իւր թագաւորութեան ութերորդ տարումը

նախարարներին վերադարձրեց մեր որբացած Հայրենիքը—Հայաստան:

Պերոզ Ատրորմզդի տեղը մարզպան կարգեց Ատրվշնասպին, որը թէև Հայերին կրօնի ազատութիւն տալով՝ Հայաստանը փոքր ինչ շունչ քաշեց, բայց քանի որ ուրացեալներին առատ ռոճիկներ էր նշանակում, միւս նախարարներն էլ կամաց կամաց թուլանում էին իւրեանց հաւատքիցն, և քիչ էր մնում որ Հայերի կրօնական ջերմեռանդութիւնը կորչէր: Գիւտ կաթուղիկոսը սկսեց յանդիմանել այս անկարգութիւնները, բայց անօգնւտ, քանզի Պերոզը ուրացեալների խորհրդով նորան Պարսկաստան կոչեց և քահանայապետութեան պաշտօնից զրկեց:

Այս ժամանակները Սուրբ Վարդանի Հմայեակ եղբօր մեծ որդի Վահանը, իւր քաջութեամբը ու խոհեմութեամբը մեծ անուն էր ստացել, սակայն ուրացեալներից մի քանիսն նորան զրպարտում են Պերոզի առաջ, հաւատարմութեան մէջ կասկածելի ցոյց տալով: Վահան լսելով այս բանը՝ սաստիկ բարկանում է և Պերոզի մօտ գնալով ուրանում է հաւա-

տը առ ժամանակ՝ և նորանից պատիւներ գրտնելով վերադառնում է Հայաստան: Հայրենիք վերադառնալով՝ միշտ հոգով խղճահարվում էր իւր արածի վերայ և հայրենասիրական փաստերով ջանք էր անում իւր արատը սրբել:

Հէնց այս միջոցում Պերոզն պատերազմ է բաց անում Հեփթաղաց ազգի դէմ: Ատրվշնասպըն էլ Հայոց զօրքերի հետ Աղուանից կողմն էր պահպանում: Պարսիկները յաղթվում են և Հայոց զօրքը Հայաստան վերադառնալով՝ բանակ է ձգում Շիրակ գաւառումը: Այստեղ Հայոց բարեմիտ և ուխտասլահ նախարարները միասին խորհուրդ անելով՝ որոշում են որ այդ յարմար առիթը ձեռքից չտան. ուստի Վահանի հետ միացած յարձակվում են Պարսից բանակի վերայ և մեծ ջարդ են տալիս նորանց: Ատրվշնասպը և նորա հետ ուրացեալները հազիւ հազ կարողանում են փախչել Ատրպատական: Իսկ Վահանեանք գալով Դուին՝ իրանց համար նոր մարզպան են ընտրում Սահակ Բագրատունուն և պատերազմի են պատրաստվում:

Ատրվշնասպ ուրացեալների խորհրդով կրկին յարձակուեցաւ Հայաստանի վերայ, բայց Ակոռի գիւղի մօտ չարաչար յաղթուելով ըսպանուեցաւ:

Պերոզ լսելով Վահանի ապստամբութիւնը, Ատրնեսես իշխանին մեծ զօրքով ուղարկեց Հայաստանի վերայ, պատուիրելով Վահանին կենդանի բռնել: Վահան դիմեց Վրաց Վախթանկ թագաւորի օգնութեանը, որից մերժուելով՝ դիմեց Հայ նախարարներին, բայց դժբաղդաբար սորանք էլ չօգնեցին:

Վահան վտանգը աչքի առաջ ունենալով, իւր յոյսը դրեց միմիայն Աստուծոյ և այն ժամանակուայ հայրապետ՝ Սուրբ Յովհան Մանդակունու աղօթքի վերայ, և իւր սակաւածիւղ զօրքովը յարձակուեցաւ թշնամու վերայ, Արտագու Ներսէհապատ գիւղի մօտ: Հայոց զօրքը առաջ Պարսից բազմութիւնից շփոթուելով՝ սկսաւ փախչել: Վահան երեսին խաչ հանելով՝ ընկաւ բազմածիւ թշնամիների վերայ. փախստականները սորա արածից սիրտ առնելով, վերադարձան ու միացան նորա հետ, որով կարողացան Պարսիկներին միանգամայն հալածել Հայաստանի սահմաններից և ուրախութեամբ վերադառնալ Ծաղկոտն գաւառը:

Հէնց այս միջոցին՝ Վրաստանն էլ մեծ նեղութեան մէջ էր ընկել, և Պարսից կողմից Միհրանն մեծ բազմութեամբ արշաւել էր այնտեղ: Վախթանկը անճարացած Հայերից

օգնութիւն խնդրեց: Հայերն էլ իրանց խոստման համաձայն՝ նորան օգնութեան դնացին: Վահանի զօրքը Պարսից զօրքի հետ համեմատելով՝ շատ քիչ էր, բայց Վախթանկը խաբումէր նորանց ասելով թէ, «Հոնաց ազգն էլ շուտով կհասնի օգնութեան»: Սակայն ոչ ոք չերկաց, Հայերից էլ մի քանիսը անցկացան թշնամու կողմը, Սահակ Բագրատունի մարզպանը Եպանուեցաւ և Վախթանկը իւրայիններով փախաւ պատերազմի դաշտից: Վահան իւր սակաւութիւնը և Հայաստանի ապագայ վիճակը աչքի առաջ ունենալով, սկսեց ինճակը աչքի առաջ ունենալով, սկսեց ինքըն էլ փախչել դէպի Հայաստան: Միհրան նորա ետևիցն ընկաւ, բայց չյաջողուեցաւ նորան յաղթել, ուստի հաշտութիւն առաջարկեց, Վահան պատասխանեց «Եթէ որ Հայերին անգործ կթողնէք Քրիստոնէութեան մէջ կը հպատակենք ձեզ, իսկ եթէ ոչ, մեզ համար աւելի նախապատիւ է փառաւոր մահով մեռնել Քրիստոնէութեան մէջ, քան թէ ուրացութեամբ փառքի տիրանալ»: Մինչդեռ երկու կողմից պատգամաւորութիւններ էին լինում, Միհրանը յետ կոչուեցաւ և նորա

տեղն եկաւ Զարմիհր Հազարաւուխտը և յետոյ Շապուհ Միհրանեանը: Սորանք էլ շատ ջանքեր գործ դրին Վահանին բռնելու, բայց իզոյր, քանզի Աստուած յայտնի կերպով ամեն քայլափոխում օգնում էր նորան:

Այնուհետև Պերոզը մեռաւ և նորան յաջորդեց նորա եղբայր Վաղարշը: Սա Զարմիհր Հազարաւուխտից և Շապուհ Միհրանեանից տեղեկանալով Վահանի քաջութեանն, և միեւնոյն ժամանակ իրաւացի դատելով նորա ապստամբութիւնը, Նեխոր անունով խաղաղասէր իշխանին ուղարկեց Հայաստան, որի միջոցով հաշտութիւն առաջարկեց: Նեխոր յայտնեց Վահանին թագաւորի առաջարկութիւնը. Վահանն էլ իւր կողմից երեք պայմաններ առաջարկեց — Առաջինն՝ հաւատի կատարեալ ազատութիւն, այնպէս որ Հայոց աշխարհումը կրակապաշտութեան նշույն անգամ չլինի: Երկրորդ՝ եթէ հարկաւորուին անձինք պաշտօնների համար, պէտք է արժանաւորներն ընտրուին, ոչ թէ անարժան ուրացեալները: Երրորդ՝ մինչև թագաւորն երկու կողմի գան-

գատողներին էլ չլսէ, չսկիտի վճիռ տալ : Նեխոր իւր կողմից ընդունեց սոյն պայմանները, և յետոյ միւսնուն պայմանները Վահանի հետ միասին ներկայացրեց Վաղարշին : Թագաւորը սիրով ընդունեց թէ Վահանին և թէ նորա պայմանները : Սորանից յետոյ Վահանին Հայոց ընդհանուր սպարապետ կարգելով, մեծ պատուով Հայաստան վերադարձրեց : Սորա հետ Անգեղիան անունով մէկին էլ մարզպան կարգեց, որի ժամանակ Հայաստանն անդորր խաղաղութիւն վայելեց : Փոքր ինչ յետոյ, նոյն իսկ Անգեղիանի խորհրդով՝ Վաղարշ Վահանին բոլոր Հայաստանի վերայ մարզպան կարգեց, իսկ նորա Վարդ եղբօրը՝ սպարապետ :

Վաղարշին յաջորդեց Կաւաթը : Սա մոգերի խորհրդով կրկին սկսեց Քրիստոնէականներին հալածել : 493 թուին մի խումբ մոգեր ուղարկեց Հայաստան, որոնք սկսան դարձեալ Վարդանի ժամանակուայ գործողութիւնները : Վահան Եկեղեցու պաշտպանութեան կրակովը վառուած, դուրս եկաւ նորանց առաջ, բոլորին սպանեց և կործանեց նորանց ձեռքով շինած կրակատները :

Կաւաթը ահամայ հաշտութիւն խօսեց Հայերի հետ և նորանց օգնականութեամբ շատ պատերազմներ մղեց Յունաց ազգի դէմ :

Վահանը մեռաւ 510 թուին : Նորա տեղը մարզպան կարգուեցաւ նորա եղբայր Վարդը : Քիչ ժամանակից յետոյ՝ մարզպան եղաւ Բուրդան անունով անպիտան Պարսիկը, և յետոյ Մժէժ Գնունի քաջ Հայ իշխանը, որ շատ քաջութիւններ արաւ Հոնաց ազգի դէմ :

Երբոր Պարսից և Յունաց ազգերի պատերազմները վերջացան, Պարսից Խոսրով Թագաւորը Դենշապուհ անունով մի Պարսիկ մարզպան կարգեց Հայոց վերայ : Սա էլ բաւական նեղացրեց Հայերին հաւատի կողմանէ : Սորա ժամանակ, (551 թուականին) Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի Կաթողիկոսը Դուին քաղաքում՝ եպիսկոպոսների և ուսումնականների քննութեամբ, Հայոց Տօթարը նորոգելով՝ նոր թուական հաստատեց : Այնուհետեւ Պարսիկ մարզպանի և մոգերի հալածանքներից ու տուած նեղութիւններից ձանձ-

րանալով, Խոսրով թագաւորին պատգամաւոր-
ներ ուղարկեց, յայտնելով Հայաստանի թըշ-
ուառ վիճակը և միւսնոյն ժամանակ խնդրե-
լով նորանից մի աւելի բարեւոք կարգադրու-
թիւն: Թագաւորը նորա խնդիրքին զիջա-
նելով, Դենշապուհի տեղը Վշնաս Վահրամ
անունով մարզպանին ուղարկեց Հայաստան,
որի ժամանակ հալածանքները դադարեցան:
Սորա տեղը եկաւ Վարադգատը և յետոյ Սու-
րէն ձիհր, որ Վարդան Մամիկոնեան Բ. ի
Մանուէլ եղբօրը սպանեց: Վարդան Յու-
նաց Յուստինոս կայսեր վերայ վստահացած՝
ապստամբեցաւ Պարսից զէմ և մարզպանին
ու նորա զօրքերին կոտորեց:

Խոսրով լսելով այս համբաւը, քանի ան-
գամ մեծ զօրք ուղարկեց Վարդանի դէմ,
բայց միշտ յաղթուեցաւ, մինչև ի վերջոյ Վար-
դան անօգնական մնալով, թէև շատ քաջու-
թիւններ արաւ, սակայն չկարողացաւ նորանց
միանգամայն յաղթել: Ուստի փախաւ Կոս-
տանդնուպօլիս: Այսպիսով Հայաստանը կըր-
կին անգամ Պարսից ձեռքն ընկաւ և ձի-
հրը Վրդոն անունով խաղաղասէր Պարսիկը՝
մարզպան կարգուեցաւ:

Հայաստանի վիճակն աւելի ևս պետք է
վատթարանար, եթէ հանգամանքները չփոխ-
ուէին: — Աթուռից զրկուած Պարսից Խոսրով
թագաւորը՝ Յունաց Մօրիկ կայսեր և Հայ
իշխանների օգնականութեամբ՝ կրկին ան-
գամ հաստատուեց իւր թագաւորութեան
մէջ: Սա իրան երախտագիտութիւնը յայտ-
նելու համար, Սմբատ Բագրատունուն 492
թուին մարզպան կարգեց, որ իւր քաջու-
թիւնների պատճառով Բաղդատը կոչուեցաւ:
600 թուին նորա տեղը նստաւ Դաւիթ Սա-
հառունին:

Այս միջոցին թշնամութիւն ծագելով
Խոսրովի և Մուշեղ Մամիկոնեան Հայ նախա-
րարի մէջ, Խոսրով Միհրան զօրավարին մեծ
զօրքով ուղարկեց Մուշեղի վերայ: Մու-
շեղ իւր ճերուկութիւնն աչքի առաջ ունենա-
լով, պատերազմը միանգամայն յանձնեց իւր
ազգայն Վահանին, որ իւր քաջութիւնների
պատճառով Գալ Վահան կոչուեցաւ: Սա զա-
նազան հնարքներով և խարդախութեամբ
սպանեց Միհրանին և կոտորեց նորա բոլոր
զօրքը: Խոսրովը բարկացած աւելի շատ
զօրքով Վախսանկին ուղարկեց Վահանի դէմ,
բայց դարձեալ չարաչար յաղթուեցաւ:

Դաւիթ Սահառունու տեղն անցաւ Սըմ-

բատ Բազմալալթի որդի Վարազտիրոցը, որ եօթն տարի իշխելուց յետոյ, իւր ընտանիքովը Կոստանդնուպօլիս փախաւ։ Սորանից յետոյ Հայերի խնդրանքը՝ Դաւիթ Սահառունին Յունաց կայսրից 632 թուին Կիւրապաղատ ուղարկուեցաւ Հայաստան, որին նախարարները պաշտօնից զրկեցին և ինքեանք սկսան միմեանց վերայ յարձակուել, և այսպիսով տեղի տուին թշնամիների նորանոր արշաւանքներին։

Այս միջոցները Հագարացոց ազգը ընդունելով Մահմեդի քարոզած կրօնը և նորանով զօրացած, դուրս եկաւ իւր թերակըզուց և ի թիւս այլ երկիրների՝ արշաւեց նաև Հայաստանի վերայ, և սկսեց անխնայ ամեն տեսակ անգթութիւններ ու անիրաւութիւններ գործել այնտեղ։ Այս բարբարոսներին դէմ կացան Թէոդորոս Ռշտունի, Վահան Կամսարական և Սահուռ Անձևացի Հայ իշխանները։ Պատերազմի տաք ժամանակը դժբաղդաբար անխիղճ Սահուռ Անձևացին թշնամու կողմն անցաւ։ Հայերը յաղթուեցան և թշնամիքը մտան Հայաստանի ներսերը ու մեծ վնասներ հասցրին։ Դը-

ուին քաղաքի մէջ միայն տասն և երկու հազար մարդ կոտորեցին և քաղաքը աւերելուց յետոյ՝ զանազան տեղերից երեսուն հինգ հազար հոգի ևս գերի տարան։

Այս ժամանակ, երբոր Յունաց Կոստանդկայսրը թագաւոր կարգուեցաւ, Ներսէս Գ. Կաթողիկոսի միջնորդելովը՝ Կոստանդնուպօլիս փախած Վարազտիրոց Բազրատունուն Հայոց վերայ կիւրապաղատ կարգեց 642 թուականին, իսկ նորանից յետոյ՝ նորա որդի Սմբատին։ Սորա ժամանակ Հագարացիք դարձեալ արշաւեցին Հայաստանի վերայ և շատ կոտորածներից յետոյ՝ Հայերը հնազանդեցան նորանց։

Յունաց Կոստանդ կայսրն ևս լսելով Հայերի Հագարացոց հնազանդելը, մեծ զօրութեամբ ղիմեց Հայաստան և երկրին նուաճելուց յետոյ՝ պահապան զօրքեր ու վերականգուններ կարգեց այնտեղ։ Ժամանակ չանցած Հագարացիք իմանալով Հայերի Յունաց իշխանութեան տակ մտնելը, դարձեալ արշաւեցին Հայաստանի վերայ և հազար եօթն հարիւր և եօթանասուն հինգ հոգի պատանդ առնելով դարձան Դամասկոս։ Փոքր ժամա-

նակից յետոյ մեռաւ Սմբատ Կիւրապաղա-
տը, և նորա տեղը Համազասպ Մամիկոնեա-
նը պատրիկ կարգուեցաւ Հազարացիներէն:

Երկու տարուց յետոյ՝ Հայերը ձանձրա-
նալով Հազարացոց հարստահարութիւնից,
դուրս եկան նորանց հպատակութիւնից և
գիմեցին Յունաց ծառայութեանը: Ամիրա-
պետը լսելով այս համբաւը, բոլոր պատանդ-
ներին կոտորել տուեց և ժամանակ չանցած
դարձեալ գրաւեց Հայաստանը: Քիչ յետոյ
մեռաւ Համազասպը և նորա տեղը Մաւեայ
ամիրապետից պատրիկ կարգուեցաւ՝ նորա
եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանը:

Այնուհետեւ Յոյները և Հազարացիները
իրար ձեռքից մի քանի անգամ Հայաստանը
յափշտակելով՝ չափազանց աւերմունքներ ու
աւարառութիւններ գործեցին այնտեղ: Այս
միջոցումը թէպէտ Աշոտ Բագրատունին զօ-
րանալով բաւական քաջութիւններ արաւ,
սակայն երկար չտևեց, և Հայաստանը վերջ-
նականապէս Հազարացոց իշխանութեան ձեռ-
քն անցաւ, որոնք 693 թուին Աբդլլայ
անուանով մի ոստիկան ուղարկեցին այնտեղ:
Սա Հայաստան գալով Դուին քաղաքը իրան
բնակութիւն ընտրեց, և սկսեց բոլորի հետ
քաղցրութեամբ վարուել: Երբոր բոլորի կաս-

կածը փարատուեցաւ, զանազան հնարքներով
սկսաւ ձերբակալել մնացեալ երևելի նախա-
րարներին և Սահակ կաթողիկոսին, և շրջ-
թայակապ Դամասկոս ուղարկել:

Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեանն, որ
գերիւնների թուիցն էր մի հնարքով փախչելով
եկաւ Հայաստան: Սա Յուստինիանոս կայսեր
օգնականութեամբն ու նախարարների միաբա-
նութեամբը հալածեց Աբդլլային իւրալիննե-
րով և Հայաստանի վերայ կիւրապաղատ կար-
գուեցաւ:

Քիչ ժամանակից յետոյ Արաբացիք յաջող
միջոց գտնելով, Մոհմադ զօրավարին ուղար-
կեցին Հայաստան: Բայց Ներսէս Կամսարա-
կանը և Սմբատ կիւրապաղատը միացած ու-
ժով չարաչար յաղթեցին նորան: Մոհմադը
թէպէտ երկրորդ անգամ աւելի մեծ զօրքով
եկաւ, սակայն գերութիւնից ազատուած՝ Սա-
հակ կաթողիկոսի մահուանից առաջ գրած
աղաչանաց թղթի վերայ գիշանելով՝ հաշ-
տութիւն խօսեց և գերիւններին ազատութիւն
շնորհեց:

Հէնց որ Աբգղլան ամիրապետ դառաւ Կաշմ ոստիկանին ուղարկեց Հայերից Վարդանակերտի վրէժն առնելու : Սա էլ մի հրնարքով Հայոց բոլոր նախարարների և մեծամեծների բազմութիւնը ժողովելով Նախիջևանի եկեղեցին՝ այրել տուեց նորանց :

Կաշմի տեղը ուղարկուեցաւ Վիլթ ոստիկանը, յետոյ Մահմեդը, Աբգղազիզը և Մրուանը, որ Աշոտ Բագրատունուն իւր տեղը կարգելով գնաց Դամասկոս ամիրապետ դառաւ :

Մրուանի յաջորդ Աւմանսուրը՝ Աշոտի փոխանակ եղիզին ոստիկան ուղարկեց, որ բաւականին նեղութիւններ պատճառեց Հայերին : Սորա տեղը նստաւ Սահակ Բագրատունին, որի իշխանութեան վեցերորդ տարումը Սուլէյմանն ուղարկուեցաւ, յետոյ Պէքիր, Հասան և Եգիտ Բ. անողորմ ոստիկանները, որոնց ժամանակ Հայաստանը ծալրայեղ թշուառութեան հասաւ : Բայց Եգիտ Բ.-ի յաջորդ՝ Խուզիմա և Հոլ ոստիկանների ժամանակ Հայաստանը խաղաղութիւն վայելեց :

835 թուին Մուտասին ամիրապետը Հոլին յետ է կոչում և նորա տեղը նախարար-

ների խնդրանքը Բագրատ Բագրատունուն է կարգում : Ամիրապետն սորան յանցաւոր ճանաչելով, Ապուսէթ ոստիկանը ուղարկուեցաւ նորա դէմ, որ խարդախութեամբ բռնեց Բագրատին : Սասունցիք բարկացած յարձակուեցան Ապուսէթի վերայ, սպանեցին նորան և Բագրատին ազատեցին :

Ամիրապետը բարկացած Բուղա ոստիկանին ուղարկեց Ապուսէթի մահուան վրէժը Հայերից հանելու : Բուղան մեծ զօրութեամբ Հայաստան մտնելով, ձեռքից եկած չարիքը չխնայեց այնտեղ, այնպէս որ բոլոր Հայաստանը արիւնով լուաց, և բոլոր նախարարներին ու մեծամեծներին խարդախութեամբ բռնելով՝ շղթայակապ Բաղդադ տարաւ, որտեղ Ամիրապետը բոլորին էլ բանտարկեց և հրամայեց իրենց հաւատն ուրանան : Շատերը առ երես ուրացան և շատերը նահատակուեցան :

Սմբատ սպարապետն որ Բուղային հաճոյ երևալու պատճառով նորան Հայաստանում տեղ տեղ առաջնորդել էր, զղջացաւ իւր արածի վերայ և սկսեց բանտի մէջ դառն ապաշխարութեամբ քաւել իւր մեղքը, և աղօթելու ժա-

մանակը հոգին աւանդեց 856 թուին և այս
պատճառով Խոստովանող կոչուեցաւ :

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՇՐՋԱՆ ԵՐՐՈՐԻ

ԱՇՈՏ Ա. 856—889 թիի Գ. Յ.

Մեր ազգի անիշխանութեան չորրորդ
դարը լրանալով, Աստուած բաւական համա-
րեց մեր Հայրենիքի թշուառութիւնը և բա-
րեհաճեց իւր անհուն ողորմութեամբը՝ վար-
ձատրել նորա համբերութիւնը ու կրօնասի-
րութիւնը : Հայոց ազգն էլ մարգպանների
ժամանակուայ նեղութիւնները կրելուց յետոյ՝
նոր էր հասկացել հարազատ թաղաւոր ունե-
նալու օգուտը, և փափագանօք ակնկալում էր
այդպիսի մէկին :

Բազրատունեաց ցեղից մէկը՝ ԱՇՈՏ անու-
նով, որ Սմբատ Խոստովանողի որդին էր, ա-
նողորմ Բուղալից յետոյ՝ սկսաւ ազգին խնամք
տանել և մեծ քաջութիւններ ցոյց տալով՝ ար-
ժանացաւ դէպի իրան գրաւել բոլորի ուշա-
դրութիւնը : Այս ժամանակները գերի նախա-

րարներէն շատերը Հայրենիք վերադառնալով,
դարձեալ ընդունել էին Քրիստոնէութիւնը :
Սորանք բոլոր ազգի և Գէորգ Բ. կաթողիկոսի
Հետ միացած՝ խնդրեցին Ամիրապետից Աշո-
տին իրանց վերայ թագաւոր դնելու : Ամիրա-
պետը կատարեց նորանց խնդիրքը և 885
թուին Աշոտը Բագրատունեաց առաջին թա-
գաւոր պսակուեցաւ :

Սա բոլոր իրան թագաւորութեան ժամա-
նակը մեծ ջանք դորձ դրեց քարուքանդ եղած
Հայաստանը բարենորոգելու և ապահովացնե-
լու : 888 թուին այցելութիւն գնաց Յունաց
Լևոն կայսերը, որի Վասիլ Հայրը մէկ թագ
էր պարգևել իրան : Վերադառնալիս՝ Շիրակ
գաւառի Գառսալուր կոչուած տեղումը հիւսն-
դանալով մեռաւ և փառաւոր հանդիսով
թաղուեցաւ :

ՍՄՐԱՍ Ա. 889—914 ԹԻԻԸ

Աշոտ Ա.ին յաջորդեց նորա որդի Սմբատ
Ա.ը : Սորա Աբաս հօրեղբայրը շատ ջանացաւ
ինքը թագաւորելու, բայց չյաջողեցաւ :
Սմբատ իրան հօր նման քաղցրաբարոյ մէկը
լինելով, Հագարացոց ամիրապետից և Յու-
նաց Լևոն կայսերից մեծ պարգևներ ստացաւ :

Շատ քաջութիւններ արաւ թէ օտարազգի
թշնամիների և թէ համազգի ապստամբ նա-
խարարների ու իշխանների դէմ, և իրան ա-
ջալըջութեամբ բոլոր նորանց լարած որո-
գայիծներից ազատուեցաւ : Բայց ի վերջոյ
թշնամութիւն ծագելով Սմբատի և նորա
քեռորդի Գաղիկ Սրժբունի իշխանի մէջ. Գա-
ղիկը միաբանուեցաւ Հագարացոց Յուսուփ
ոստիկանի հետ և միասին դիմեցին Սմբատի
վերայ. Հայոց նախարարներից շատերն էլ նո-
րանց կողմն անցան, և Սմբատ ամեն կողմա-
նէ անօգնական մնալով՝ շատ արիւնահեղու-
թիւններից յետոյ Կապուտ բերդը քաշուեցաւ,
որտեղ չկամենալով ի զուր տեղը Հայազգի
զօրքի ջարդուելուն, 913 թուին անձնատուր
եղաւ : Յուսուփը սկզբում երգուեցաւ որ
նորա անձին վնաս չհասցնէ, սակայն երգմանը
դրժելով՝ հետեւեալ տարին Գողթն գաւառի
Երնջակ ամրոցի հանդէպ՝ անտանելի տան-
ջանքների ենթարկեց Սմբատին, նպատակ ու-
նենալով ուրանալ տալ նորա հաւատքը, բայց
հաստատամիտ թագաւորը՝ բոլոր չարչարանք-
ներին վեհանձնութեամբ տանելով, սրբութեամբ
նահատակուեցաւ : Այնուհետև Յուսուփ Հայաս-
տանի մէջ պահապաններ կարգելով՝ բազմաթիւ
Հայ վերիներով վերադարձաւ Ատրպատական :

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ 915—928 ԹԻԻԸ

Սմբատի ուղորմելի մահը առժամանակ մոռացնել տուեց Հայերի անձնական ատելութիւնները, և բոլորը միաբան նորա թափառանքները, և բոլորը միաբան նորա թափառանքները :

Սմբատի անդրանիկ որդի՝ Աշոտը, որ իւր չափազանց քաջութեան մասին Աշոտ Երկաթ երկուցուց, լսելով իւր հօր մահը և Յուսուփի եղբունագործութիւնները, բաւականին զօրք ժողովելով չարաչար ջարդեց և Հայաստանից հալածական արաւ այն տեղ գտնուող Յուսուփի թողած պահապանները, և ամեն կողմանէ թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց :

Հայոց նախարարները տեսնելով Աշոտի քաջութիւնները և արժանաւորութիւնները, 915 թուին նորան՝ հօր տեղը թագաւոր կարգեցին : Բայց ժամանակ չանցած՝ կրկին երկպառակութիւններ ծագելով թագաւորի և նախարարների մէջ, Յուսուփը զօրացաւ և արշաւելով Հայաստանի վերայ, անտանելի չարքներ հասցրեց այնտեղ :

Յունաց Կոստանդ կայսրը զթալով Հայաստանի թշուառութեանց վերայ, Հայոց թագաւորին և Կաթողիկոսին իւր մօտ հրաւիրեց, Հայաստանի ցաւերին դարման տանելու մտքով : Աշոտը մի քանի նախարարներով

գնաց Կոստանդնուպոլիս և թագաւորական պատիւներ գտնելուց լետուց, մեծ զօրքով Հայաստան վերադարձաւ : Այս միջոցին Յուսուփը Հայերի երկպառակութիւնները նորոգելու նպատակով, Աշոտ Երկաթի հօրեղբօր որդի՝ Աշոտ սպարապետին Հայոց վերայ թագաւոր նշանակեց, որ Բաղաւար կոչուեցաւ : Այսպիսով բոլոր Հայաստանն երկու կուսակցութեանց բաժանուեցաւ և երկու կողմից էլ սաստիկ կոտորածներ տեղի ունեցան, մինչև Յովհաննէս կաթողիկոսը մեծ դժուարութեամբ հաշտեցրեց նորանց, այն պայմանով որ Աշոտ Երկաթը Երրակաւանումը թագաւորէ, իսկ Աշոտ սպարապետը Գուգնում :

Աշոտ սպարապետի օրինակին հետեւեցին և մի քանի ուրիշ իշխաններ, բայց բոլորն էլ չարաչար լաղթուեցան : Ի վերջոյ ամեն կողմանէ թշնամիներից պաշարուած լինելով՝ մի հնարքով քաջուեցաւ Սեանայ կղզին : Բէշեր ոստիկանը տեղեկանալով սորա ուր լինելը, զօրք ժողովեց և դիմեց նորա վերայ, բայց Աշոտ եօթանասուն հոգով և տասն նաւակներով միայն՝ չարաչար ջարդեց նորան և ամօթով փախցրեց այն կողմերից :

Այնուհետև Նքսր ոստիկանը վերադառնալով Գուգն, սկսաւ փոքր ինչ մեղմ վարուել

Հայերի հետ : Աշոտ այս անդորրութիւնից օգուտ քաղելով, յաղթանակով մտաւ Շիրակ քաղաքը և դարձեալ ձեռք առաւ թագաւորութիւնը, բայց ժամանակ չանցած մեռաւ 928 թուին : Սա կոչուեցաւ նաև Դաւիթ թագաւոր : Թագաւորաց թագաւոր :

ԱՅՈՍ 928—951 ԹԻՒՆ

Աշոտ երկաթը անորդի լինելով, նորան յաջորդեց Աբաս եղբայրը, որ թագաւոր դառնալուն պէս աթոռը Կարս փոխադրեց և ամեն կողմանէ Հայաստանը խաղաղացրեց ու ծաղկեցրեց :

Սորա ժամանակ բազմաթիւ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցուեցան, որոնց միջին երեւելին էր Ղարսում Աբաս թագաւորի շինած Կաթողիկէ Մայր եկեղեցին, որ հինգ տարումը կատարուեցաւ : Հէնց որ այս եկեղեցու շինութիւնը վերջացաւ և օծուելու վերայ էր, Ափսազաց Բեր թագաւորը բազմաթիւ զօրքով Հայաստան եկաւ և պատգամաւոր ուղարկելով Աբասի մօտ ասաց. « Եկի նորաշէն եկեղեցիդ Վրաց ծխով օծել տալու, քանզի չեմ կամենում որ Հայոց արարողու-

թեամբ օծուի » : Բայց Աբաս նորա վերայ յարձակուելով յաղթեց, իրան էլ բռնելով Կարս բերեց, և ցոյց տալով նորան Մայր եկեղեցին ասաց. « Ահա այն եկեղեցին որ կամենում էիր Վրաց ծխով օծել տալ, տես հիմա, քանզի այլ ևս չես կարող նորան տեսնել » : Սորանից լետոյ դուրս տանելով աչքերը հանել տուեց : Իսկ ինքն ապրելով մինչ խորին ծերութիւն, մեռաւ 951 թուին :

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱՆ 951—977 ԹԻՒՆ

Աբասին յաջորդեց նորա անդրանիկ որդի Աշոտ Գ.ը : Սա իւր հօր մահից լետոյ մինչև ինը տարի, 80,000 զինուորներով չափազանց քաջութիւններ արաւ, որից լետոյ բոլոր ազգը միաբանուելով Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի հետ, հրաւիրեցին Աղուանից Փիլիպոս թագաւորին և Յովհաննէս կաթողիկոսին Անի քաղաքը, և մեծ հանդիսով Աշոտին իւրեանց թագաւոր օծեցին 961 թուին :

Սորա ժամանակ Համտուն ոստիկանն Ամիրապետից ապստամբուելով, մեծ զօրութեամբ դիմեց Հայաստանի վերայ, բայց Աշոտը յաղթեց և սպանեց նորան : Ամիրապետը լսե-

լով այս համբաւը, շատ ուրախացաւ և մեծամեծ սարգիսներ շնորհեց նորան :

Քարմանալի էր Աշոտի և նորա Խոռոլա-նոյշ թագուհու ողորմածութիւնը — շատ վա-քեր, եկեղեցիներ, աղքատանոցներ ու հիւանդանոցներ շինելուց արտաքույ, չափազանց սէր և համակրութիւն էր յայտնում Աշոտ գէպի աղքատները ու հիւանդները, ալնպէս որ իւր սեզանի վերայ նստացնում էր կոյրեր, կաղեր, բորոտներ ու ցաւագարներ, և ամեն կողմանէ սփոփում էր նորանց, բաժանում էր նորանց նաեւ իւր ունեցած գանձը : 18)

ՍՄՐԱՍ Բ. 977—990 ԹԻԻԸ

Աշոտ Ողորմածի անդրանիկ որդի Սմբատ Բ. ը յաջորդեց իւր հօր տեղը Անի քաղաքում : Սա Հայաստանը մաքրեց թշնամիներէ մնացորդներից և զարգարեց բազմութիւ եկեղեցիներով : Շինեց Անի քաղաքի մեծ շրջապարիսպը և խրամը, որ ութն տարուայ ընթացքում վերջացաւ : Հիմնեց նաեւ Կաթողիկէ Մայր եկեղեցին, Տրդատ ճարտարապետի

18) Ասում են որ սորա մահից յետոյ գանձանում մի գրամ անգամ չգանուեցաւ :

ձեռքովը : Սորա ժամանակ, ցրուած Հայերը լսելով Հայաստանի խաղաղութիւնը, կրկին վերադարձան իւրեանց հայրենիքը : Անի քաղաքը լցուեցաւ բնակիչներով, որոնց թիւը հարիւր հազարի հասաւ, իսկ եկեղեցիներին՝ հազար ու մէկի : 19)

Սմբատ թէպէտ ուրիշ շատ քաջութիւններով մեծ անուն վաստակեց, բայց վերջերը եկեղեցական օրէնքի դէմ գործելով ատելի եղաւ ազգին մինչև իւր կեանքի վախճանը :

ԳՍԳԻԿ Ա. 990—1020 ԹԻԻԸ

Սմբատի տեղն անցաւ նորա եղբայր Գագիկ Ա. որ իւր նախորդների նման բարեպաշտ ու աշխարհաշէն մէկը լինելով, իւր ուշքը դարձրեց Անիի շինութեան վերայ և շինեց Լուսաւորչի անուանով փառաւոր եկեղեցին : Սորա Կատրամիդէ թագուհին վերջացրեց Սմբատ Բ-ի հիմնած Կաթողիկէ եկեղեցու հոյակապ շէնքը, որ թերի էր մնացել, և զանազան ուրիշ եկեղեցական ու քաղաքական բարեկարգութիւններ անելով՝ իւր հպատակ-

19) Ռամկէներէ մէջ սովորութիւն էր եզել երգուիլ «Անիի հազար ու մէկ եկեղեցիքը» :

ների վիճակը բարւոքեց : Առհասարակ Գա-
գիկը շատ եկեղեցասէր մարդ էր, շատ ան-
գամ եկեղեցու դասումը կանգնելով շարական
էր ասում կամ գիրք կարդում :

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՄԻՍ 1020—1040 ԹԻԻՐ

Գագիկ Ա.-ին յաջորդեց նորա անդրանիկ
որդի Յովհաննէս Սմբատը, որ թէև խելացի
և հանգարտ բնաւորութեան տէր էր, բայց
թույլ ու անգործ մէկը լինելով, նորա քաջ
եղբայր Աշոտը՝ զօրացաւ և սորա թուլութիւ-
նից օգուտ քաղելով՝ ապստամբուեցաւ և կա-
մենում էր եղբօր տեղը թագաւորել : Այս
նպատակով՝ Վասպուրականի Սենեքերիմ թա-
գաւորից օգնութիւն առնելով՝ գիմեց Անիի
վերայ, որի մօտ մի արիւնհահեղ պատերազմ
տեղի ունեցաւ :

Նախարարները, Պետրոս կաթողիկոսը և
Վրաց Գորգի թագաւորը մէջ ընկնելով՝ հաշ-
տեցրին նորանց, այն պայմանով որ Սմբատը
Անիում նստէ, իսկ Աշոտը իբրև թագաւորի
երկրորդ՝ Հայաստանի ուրիշ տեղերին իշխէ :

Թէպէտ պատերազմը վերջացաւ, սակայն
թշնամութիւնը գեռ շարունակվում էր : Աշոտ
մտքումը գրեց որ մի հնարքով եղբօր կեան-

քին վերջ տայ : Բայց ազգի մէջ խռովութիւն
չընկնելու համար, խորամանկութեան գիմեց :
Մէկօր ծանր հիւանդ ձևանալով՝ անկողնու
մօտ մէկ որոգայթաւոր մեքենայ դնել տուաւ,
և երբոր Սմբատը նորան այցելութեան եկաւ,
որոգայթին մէջ բռնուեցաւ ու սկսաւ աղա-
չել եղբօրը որ գէթ կեանքին խնայէ : Ապի-
րատ իշխանն իսկոյն կապեց նորան և այնպէս
ձևացրեց թէ մեռցնելու է տանում. բայց Անի
տանելով կրկին թագաւորեցրեց իւր գահի
վերայ, իսկ ինքը փախաւ գնաց :

Աշոտ իւր այս արածի համար Հայաստա-
նի մէջ սևերես և ատելի դառնալով՝ Կոս-
տանդնուպօլիս գնաց, և Վասիլ կայսերը հաճե-
լի լինելով՝ նորա օգնականութեամբ վերադար-
ձաւ և իւր առաջուայ պաշտօնը ձեռք բերեց :

Այս միջոցին՝ Սկիւթացոյ ազգը՝ Հայաս-
տանի անկարգ դրութիւնից օգտուելով, ան-
թիւ բազմութեամբ յարձակուեցան Հայաստա-
նի վերայ և սոսկալի արիւնհեղութիւններ
սլտածառեցին այն տեղ : Վասպուրականի Սե-
նեքերիմ թագաւորը, երևակայելով նորանց
ապագայ չարիքը, 1021 թուին իւր երկիրը
թղթով յանձնեց Վասիլ կայսերն և փոխարէ-
նը Սեբաստիա քաղաքը ստանալով՝ տեղափոխ-
ուեց այնտեղ :

Այս միջոցները, Վրաց Գորգի թագաւորն ապստամբուեցաւ Վասիլ կայսրից, (խորհրդակից ունենալով մեր Սմբատին) : Այս պատճառով կայսրը նորան նուաճելուց յետոյ մըտաւ Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմանները : Սմբատը զարհուրելով՝ 1022 թուին Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով մի թուղթ գրեց Վասիլ կայսերն և երգումով խոստացաւ, իւր մահից յետոյ Անի քաղաքն իւր գաւառներովը կայսերը տալ, այն պայմանով որ քանի ինքը կենդանի է, կայսրն իրան պաշտպան ու բարեկամ մնայ : Վասիլ ուրախութեամբ ընդունեց սոյն առաջարկութիւնը և մեծ սէր ու պատիւ ցոյց տուեց նաև կաթողիկոսին :

Քանի որ Պետրոս կաթողիկոսը կայսեր մօտ էր գտնվում, Զրօրհնեաց օրը վրայ հասնելով, կայսրը խնդրեց կաթողիկոսից գետի ջուրը Հայոց ծիսի համաձայն օրհնել : Կաթողիկոսն երբ Կենաց փայտովը խաչակնքեց ջուրը և մէջը թափեց Ս. մեռոնը, իսկոյն գետի ջուրը կանգնեց և մի լոյս փայլեց ջրի վերայ : Այս հրաշքը մեծ զարմանք պատճառեց բոլոր ներկայ եղողներին և այն օրից ըսկսեալ Պետրոս Կաթողիկոսը Գեփարտայ կոչուեցաւ :

Վասիլ Բ-ին յաջորդեց նորա եղբայր Կո-

տանդինը : Սա մահուան անկողնում գրտնուած ժամանակը խղճահարուելով, կոչել տուաւ իւր մօտ Կիրակոս անունով մէկ Հայ քահանայ, և Յովհաննէս Սմբատի տուած թուղթը նորան յանձնելով՝ Աստուծոյ անունով երգուեցրեց և պատուիրեց նորան՝ թուղթը իւր տիրոջն վերադարձնելու : Այս անարժան ու անխիղճ քահանայն փոխանակ նորա փափաքը շուտափոյթ կատարելու, թուղթը պահեց իւր մօտ, առանց որ և է մէկի գիտութեան, և Կոստանդինի մահից յետոյ մեծ գնով վաճառեց նորա յաջորդ Միքայէլ կայսերն :

Սոյն քահանայի անօրինակ մատնութիւնը Բագրատունեաց հօր թագաւորութեան կործանելու գլխաւոր պատճառն եղաւ : 1040 թուին մեռաւ Յովհաննէս Սմբատը և նորա եղբայր Աշոտը :

ԳԱԳԻԿ Բ. 1042—1045 թիւի

Յովհաննէս Սմբատի և նորա եղբայր Աշոտի մահից յետոյ, Հայաստանն երկու տարի անտէր մնալով, Սիւնեաց Վեստ—Սարգիս անունով փառամոլ իշխանը պատեհ ժամ գրտնելով կամեցաւ ինքը թագաւորել : Սիւնոյն ժամանակն էլ Միքայէլ կայսրը պահանջում

էր Անի քաղաքը՝ Սմբատի խոստման համա-
ձայն : Երբոր Հայերը յանձն չառին նորա
ստահանջը կատարելու, կայսրը բարկացած մի
քանի անգամ բաւական զօրք ուղարկեց Անի
քաղաքի վերայ : Ահա՛ստ—Սարգիսն էլ իրան
կայսերը հաճոյ երևացնելու պատճառով, ամեն
կողմանէ օգնում էր նորանց :

Հայերը տեսնելով Հայաստանի աւերմուն-
քը և Ահա՛ստ—Սարգսի վասակութիւնները,
Վահրամ Պահլավունու առաջնորդութեամբ
լիսուն հազար զօրք ուղարկեցին, որով ջար-
դեցին և փախստական արին կայսեր զօրքը
և Աշոտի որդի Գագիկ Բ-ին իւրեանց վերայ
թագաւոր ընտրեցին 1042 թուին : Սա իւր
իմաստուն քաջութեամբը յաղթեց բոլոր թըշ-
նամիներին և նորանց խլած հողերը կրկին
վերագարծրեց, և այսպիսով Հայոց թագաւո-
րութիւնը սկսաւ հոգի առնել : Բռնեց նաև
Վեստ—Սարգսին և կամենում էր խեղդել նո-
րան, քանզի Յոյներին գրգռում էր Հայոց դէմ,
բայց Վեստ—Սարգիսը զանազան խաբեբայ
միջոցներով արդարացրեց իրան :

Վեստ—Սարգիսն երբէք չթողեց իւր չա-
րութիւնները : Մի քանի նախարարների սիրտը
գրաւելով, Միքայէլ կայսեր յաջորդ Մոնոմա-
խոս կայսերը յորդորեց Գագիկին բարեկամու-

թեամբ Կոստանդնուպօլիս կոչել, և այդպիսով
հասնել ցանկացած նպատակին : Կայսրը քա-
նի անգամ իւր մօտ հրաւիրեց Գագիկին, բայց
սա մի քանի բարեմիտ նախարարների խոր-
հրդով միշտ մերժում էր նորա նենգաւոր
հրաւերը : Ի վերջոյ Վեստ—Սարգիսը իւրա-
քիններով, Պետրոս Գետադարձի ներկայու-
թեամբ՝ եկեղեցում Ս. Պատարագի առաջ դը-
րաւոր կերպով երգուեցին և խոստացան նո-
րան՝ մինչև ի մահ պաշտպանել Անին, միև-
նայն ժամանակ հաւատացնելով թէ նորա
Կոստանդնուպօլիս գնալն ոչինչ վնաս չի
պատճառել իւր անձին : Գագիկն աւելի պար-
տաւորուած քանթէ համոզուած՝ ճանապարհ
ընկաւ դէպի Կ. Պօլիս : Կայսրը յառաջ մեծ
պատուով ու սիրով ընդունեց նորան, բայց
մի քանի օրից լետոյ նորան առաջարկեց,
որ Անի քաղաքն իրան յանձնէ և փոխարէնն
ընդունէ Մելիտինէ քաղաքն իւր գաւառովը :
Գագիկ յանձն չառաւ նորա անիրաւ առա-
ջարկութիւնը և աքսորուեցաւ :

Նախարարներն այս բանը լսելուն պէս՝
երկու կուսակցութեանց բաժանուեցան—կէսը
կամենում էին Անին Յունաց յանձնել և կէսը
ոչ, մինչև ի վերջոյ Վեստ—Սարգսեանք յաղ-
թող գտնուելով՝ Անիի բանալիքներն ուղար-

կեցին Կայսեր :

Այսպէս Գաղիկին աքսորատեղից իւր մօտ կոչելով, ցոյց տուեց նորան Անիի բանալիքները : Գաղիկ տեսնելով նախարարների խաղախոսութիւնը, ասաց «Թո՛ղ, Աստուած իմ և նենգաւոր իշխանների մէջ դատաստան անէ՛» : Յետոյ սաստիկ յուսահատուած ու անճարացած 1046 թուին Անին Յունաց տուեց և փոխարէնը ստացաւ Կապադովկիոյ մէջ Պիգուշ քաղաքը և մի քանի ուրիշ կալուածներ :

Այսպիսով Բագրատունեաց թագաւորութիւնը վերջացաւ, Յունաց սեպհականութիւնը զառնալով և զոհ գնալով փառասէր և ազգատեաց Հայ իշխանների մատնութեանը :

Մինչդեռ մեր խեղճ Գաղիկ թագաւորն իւր տէրութիւնը կորցնելու համար դառն սուգի մէջ հալ ու մաշ էր լինում, սկսան ամեն կողմերից թշնամիներ արշաւել Հայաստանի վերայ և անտանելի չարիքներ հասցնել Հայոց : Յայներն էլ ձեռքից եկած չարութիւնները չէին խնայում թափել մեր անտէր ազգի գլխին :

1053 թուին Պարսից Տուղրիլ բէկն անձամբ մտաւ Հայաստան և բաւական վնասներ

պատճառեց այնտեղ : Հայերը Ղարսի Գաղիկ թագաւորի հետ միացած՝ Թաթուլ սպարապետի առաջնորդութեամբ դիմեցին թշնամու վերայ : Յաղթութիւնը թշնամու կողմն եղաւ և Թաթուլը բռնուելով տարուեցաւ Տուղրիլի մօտ : Բայց որովհետեւ այդ պատերազմի մէջ Թաթուլը մահացու վերք էր տուել թշնամեաց իշխանների մէկի որդուն, Տուղրիլ նորան ասաց «Եթէ որ տղան ապրի, քեզ կազատեմ» : Թաթուլը պատասխանեց «Եթէ իմ ձեռքի հարուածն է, չի ապրիլ» : Յիրաւի տղան մեռաւ և Թաթուլը սպանուեցաւ :

Սորանից յետոյ Տուղրիլ բոլոր իւր զօրութեամբը պաշարեց Մանազկերտը, որի իշխողն էր Վասիլ անունով իշխանը : Քաղաքացիք վաղուց իւրեանց պատրաստութիւնը տեսած լինելով, թշնամու լարած բոլոր որդայութիւնը ոչընչացրին—Տուղրիլ տեսնելով որ չէ կարողանում քաղաքը առնել, սկսաւ հեռուից մի գետնափոր փորել տալ դէպի քաղաքը : Աստուածային տրնորէնութեամբ, նորա զօրքերից մէկը Տուղրիլի հետ թշնամանալով մի թուղթ գրեց և նետի ծայրին պատատելով արձակեց դէպի քաղաքը որով յայտնեց նորանց թէ ինչ էր լինում դուր-

սը : Քաղաքացիք էլ սկսան ներսից նորանց յանդիմանը փորել և հասնելով դրսի փորողներին, բռնեցին նորանց ու սպանեցին :

Տուղրիլ բերել տուեց նաև մի մեծ փայտաշէն բաբան ու կանգնեցրեց քաղաքի հանդէպ : Քաղաքի իշխան Վասիլն ասաց. « Ով որ այդ բաբանն այրէ, մեծ իշխանութեան կհասցնեմ նորան » : Այդ միևնոյն ժամանակ կենում էր այդ քաղաքում մի ճարտարամիտ Գաղղիացի : Սա մի գիւրավառ փոշեղէն նիւթ պատրաստելով՝ շիշերի մէջ ածեց և ձի հեծնելով դուրս եկաւ քաղաքից՝ մի նամակ ձեռքում բռնած, և սկսաւ հանդարտութեամբ գնալ դէպի բաբանը : Պահապանները կարծեցին թէ թուղթ է տանում թագաւորին, բայց ձիաւորը հասնելով բաբանին, շիշերը զարկեց նորան և փախաւ դէպի քաղաքը : Մեքենան սկսաւ մոմի պէս վառուել : Այսպիսով Տուղրիլի բոլոր հրնարքները ի զուր անցան :

1062 թուին մեռաւ Տուղրիլ և նորան յաջորդեց նորա եղբորորդի Ալփասլանը : Սա Հայաստանի մի քանի քաղաքներն առնելուց յետոյ՝ եկաւ Անին սլաշարեց և երկար ժամանակ պատերազմելով՝ քաղաքը առաւ և սարսափելի կոտորածներ արաւ նորա մէջ :

Անին առնելուց յետոյ պատգամաւոր ուղարկեց Կարսի Գագիկ Աբասեան թագաւորին, որ գալ իրան հնազանդէ : Գագիկ իմանալով պատգամաւորի գալուստը, սգի շորեր հագնելով՝ մոխրի վերայ նստաւ : Երբոր պատգամաւորը հարցրեց նորա տխրութեան պատճառը, Գագիկ պատասխանեց. « Իմ սիրելի բարեկամ՝ Տուղրիլի մահուան պատճառով սուգի մէջ եմ » : Պատգամաւորը վերադարձին պատմեց բոլոր տեսածը. Ալփասլանը խղճալով նորա վերայ, անձամբ եկաւ նորա մօտ, և կրկին նորան թագաւորեցնելով՝ դարձաւ Պարսկաստան : Գագիկ Ղարսը Յոյներին տալով առնում է նորանցից Երկրորդ Հայքի Ծմնդաւ քաղաքը :

Այնուհետեւ Հայաստանը շարունակ պատերազմների ասպարէզ լինելով, ոտնակոխ էր լինում զանազան թշնամիներից և հիմնայաւորակ աւերվում : Յոյներն էլ Հայոց հետ իւրեանց ունեցած ատելութիւնը սաստկացնելով, սկսան ամեն տեսակ նախատինք թափել մեր ազգի գլխին, այնպէս որ Կեսարիոյ Մարկոս անունով Մետրապօլիտն անգամ՝ իւր շան անունն Արֆէ էր դրել : Մեր խեղճ թագաւոր Գագիկ Բ-ը լսելով այս բանը, յարմար միջոցի էր սպասում նորանից վրէժը հանելու. ուստի մէկ օր իւր ծառաների հետ միասին Մետրապօլիտին հարկաւոր արեց և իւր ձեռքով սպանեց :

պօլիտիկն ալցելութեան գնաց, որը պարտա-
ւորուած մեծ պատուով ընդունեց նորան :
Ուրախութեան միջոցին Գազիկ խնդրեց Մետ-
րապօլիտից շանը կանչելու : Մետրապօլիտը
սկզբում չուզեց կանչել, բայց ի վերջոյ ըս-
տիպուեց Սրմէն անունով կոչեց շանը, որը
իսկոյն եկաւ : Գազիկ այսպիսի մի անուն
դնելու պատճառը հարցրեց : Մետրապօլիտը
պատասխանեց. « Փոքրիկ լինելուն համար Սր-
մէն ենք կոչում » : Գազիկ այլ ևս չկարողա-
ցաւ համբերել, իւր ծառաներին ահնարկեց,
որոնք Մետրապօլիտին ու շանն իսկոյն բռն-
նելով՝ մէկ մեծ պարկի մէջ ձգեցին ու սկսան
շանը տաստիկ ծեծել, որ կատաղութիւնից
այնքան խածատեց Մետրապօլիտին, մինչև
երկուսն էլ մեռան պարկի մէջ :

Յոյներն իւրեանց Մետրապօլիտի անպա-
տիւ մահուան լուրը լսելով, սաստիկ վրդով-
ուեցան. նորանք յարմար միջոցի էին սպասում
վրէժխնդիր լինիլ Գազիկից : Աւստի մէկ օր՝
մինչդեռ Գազիկը Կիզիստրայի բերդի պարտիզի
մօտ զբօսնում էր, բերդի տէրերի մատնութեամբ
բռնուեցաւ, որոնք նորան չարաչար տանջանք-
ներով սպանեցին, և մարմինն էլ նոյն բերդի
պարսպի վրայից կախել տուին 1079 թուին :

ՌՈՒԻՆԵՆԵԱՆՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՇՐՋԱՆ ՉՈՐՐՈՐԻ

ՌՈՒԻՆԵՆ Ա., 1080—1095 թիւի

Բագրատունեաց վերջին թագաւորի մահը
վրէժխնդրութեան բոցով վառեց ու բորբոքեց
Հայերի սրտերը, յատկապէս ՌՈՒԻՆԵՆԻՆԸ, որ
Գազիկի տգգահաններից մէկն էր և նորա
բռնուելուն ահանատես եղած : Սա Կիլիկիա-
յի կողմերը գնալով և այնտեղի Հայոց սըր-
տերը Հայրենեաց սիրովը բորբոքելով՝ միաց-
րեց իւր հետ, և այդ ցանկալի միութեան շը-
նորհիւ՝ յաջողեցաւ մի քանի քաղաքներ ու
բերդեր Յունաց ձեռքից խլելով, կազմել Ռու-
բենեանց փոքրիկ՝ բայց անկախ թագաւորու-
թիւնը : Ամեն կողմերից Բագրատունի զին-
ւորները սկսան հաւաքուել այս քաջի թեի

տակն, որոնցով Ռուբենեանց թագաւորութեան հիմնադիր Ռուբէնը զօրանալով, սկսաւ աւելի մեծ խնամքով կառավարել ազգին : Սակայն ափսոս որ մահը վրայ հասնելով մեռաւ 1095 թուին :

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. 1095—1100 թիւի

Լեւոն Ա.-ին յաջորդեց նորա որդի Կոստանդին Ա.-ը, որ զգաստ և խոհեմ մէկը լինելով յաջողեցաւ Յունաց ձեռքից մի քանի քաղաքներ յետ առնելով իւր տէրութեան սահմանը ընդարձակել : Սորա իշխանութեան առաջին տարումը Լատինացոց խաչակիր զօրքը դիմեց դէպի Պաղեստին, Երուսաղէմն ալլաղդիների ձեռքից ազատելու համար : Խաչակիրներն Անտիոքի մօտերքումը սովի պատճառով սաստիկ նեղութեան մէջ էին ընկել : Մեր Կոստանդինը լսելով այս բանն, առատ կերակուր ուղարկեց նորանց և վերջումը թանգագին ընծաներ ու ասպետութեան սլատիւ ստացաւ :

ԹՈՐՈՍ Ա. 1100—1123 թիւի

Կոստանդին Ա.-ի տեղը նստաւ նորա անդրաւիկ որդի Թորոս Ա.-ը : Սա իւր քաջութիւննե-

րովը լրացրեց իւր նախորդների սկսածը—Յունաց հետ սլատերազմելով առաւ նորանցից Անարզաբա և զանազան ուրիշ քաղաքներ : Սորանցով չբաւականացած՝ դիմեց Կիզիստրալի ամրոցի վերայ, բայց տեսնելով բերդի անառիկ դրութիւնը, դիշերով մի խումբ քաջ երիտասարդներ այնտեղ դարանի դնելով՝ ինքը հեռացաւ իւրայիններով : Առաւօտը բերդի բնակիչները տեսնելով որ թշնամիները հեռացել են, սկսան ազատ ելուժուտք անել : Յանկարծ դարանամուտ Հայերը նորանց վերայ յարձակուելով, ձեռք ընկածներին կոտորեցին : Նոյն միջոցին Թորոսն էլ վրայ հասնելով՝ բերդին տիրեց և Գազիկի սալանոցներին բռնելով ըսպանեց. այսպիսով մեր ազգային վրէժը հանեց :

ԼԵՒՈՆ Ա. 1123—1141 թիւի

Որովհետեւ Թորոս Ա.-ը որդի չունէր, նորան յաջորդեց նորա եղբայր Լեւոն Ա.-ը : Սա շատ ջանացողութեամբ առաւ Մամեստիա և Տարսոն քաղաքներն, որոնք Թորոսի ժամանակները գեռ Յունաց ձեռքին էին :

1130 թուին Անտիոքի Պեդակին կոմսը նախանձելով Լեւոնի փառքին և անկարող լինելով նորա հետ սլատերազմելու, բարեկամաբար իւր

մօտ հրաւիրեց և բռնելով բաժնարկեց մի բերդի մէջ : Լեւոնը անճարացած Ատանա և Մամեոտիա քաղաքները, վաթսուն հազար դահեկան և որդիներից մէկը պատանդ տալով արձակուեցաւ : Գալով Կիլիկիա իսկոյն զօրք ժողովեց և դիմելով իւր տուած քաղաքների վերայ, կրկին լետ առաւ նորանցից և այնքան նեղացրեց նորանց, մինչև իւր պատանդ տուած որդուն լետ ուղարկեցին և շատ դժուարութեամբ հետը հաշտուեցան :

Սորանից լետոյ Յունաց Յովհաննէո Պերփեռոսէն կայսրը նոյնպէս նախանձելով Լեւոնի զօրութեանն, անհամար բազմութեամբ դիմեց նորա վերայ : Լեւոն իշխանաց անմիաբանութեամբը անօգնական մնալով, շատ տեղեր ձեռքից տալուց լետոյ՝ նորանց անձնատուր եղաւ, որ իւր Ռուբէն և Թորոս որդոցը հետ շղթայակալ Կ. Պօլիս տարուեցաւ, ուր Ռուբէնը նախանձոտ Բոյներիցը սպանուեցաւ : Մի տարուց լետոյ՝ կայսրը նորա վերայ խղճալով բանտիցը հանեց, բայց դարձեալ կասկածելով նորա վերայ կրկին բանտարկել տուաւ, ուր փոքր ժամանակից լետոյ վախճանուեցաւ :

ԹՈՐՈՍ Բ. 1143—1168 ԹԻԻԸ

Լեւոնի գերուելուց ի վեր մեր նորահաստատ

տէրութիւնը միանգամայն Յունաց ձեռքն անցաւ : Եւ մեր ազգութիւն ու եկեղեցին ճնշվում էին նորանցից : Կ. Պօլիս գտնուող Լեւոնի որդի Թորոս Բ.ը 1143 թուին մէկ հնարքով փախաւ Կիլիկիա և յայտնեց մի քահանայի իւր ու վիճելը : Հայ քահանան դադարի կերպով իշխաններին ու ժողովրդին իմաց տուաւ Թորոսի գալուստը : Հայերն ազատութեան փափգով վառուած՝ ոտի են կանգնում և տասն հազար Հայ երիտասարդների քաջութեամբ մի առ մի լետ են առնում Յոյների ձեռքից նորանց տիրապետած քաղաքները :

Այլ Մանուէլ կայսրը լսելով մեր Թորոսի գործքերն, Անգրոնիկոս զօրավարին մեծ զօրութեամբ ուղարկեց Կիլիկիա նորա դէմ, որը սաստիկ յաղթուեցաւ և մի քանի իշխանների հետ գերի բռնուելով, շատ զանձեր տուաւ և գերութիւնից արձակուեցաւ : Կայսրը թէպէտ հաշտութիւն խօսեց, սակայն ոիւր սրտից չբահանեց և մի քանի անգամ կրկին զօրք ուղարկեց նորա վերայ, բայց միշտ յաղթուեցաւ : Թորոսի եղբայր Ստեփանէն ևս շատ քաջութիւններ անելով, ի վերջոյ բռնուեցաւ ու սպանուեցաւ : Թորոսը սորա մահուան վրէժն առնելու համար, բաւական նեղացրեց Յոյներին, որով կայսրը կատաղած մեծ բազմութեամբ

անձամբ եկաւ նորա վերայ : Թորոսն անձա-
րացած հաշտութիւն առաջարկեց :

Թորոսն իւր միակ որդին իւր աներ՝ Թով-
մաս Պայլ Անտիոքի իշխանի հոգատարութեանն
յանձնելով մեռաւ :

ՄԼԵՀ 1168—1174 ԹԻԻԸ

Թորոսի ապստամբ եղբայր Մլեհն նորա
մահից յետոյ Հալէպի Նուրէդդին ամիրայի
օգնականութեամբ չափազանց արիւնահեղու-
թիւններէց յետոյ՝ յաջողեցաւ Հայոց գահը
բարձրանալ : Թովմաս Պայլը փախաւ Անտիոք
և Թորոսի որդին գաղտնի սպանուեցաւ :

Մլեհն եղբօր բոլոր երկիրը գրաւելուց յե-
տոյ՝ իրան տուեց անկարգ կենցաղավարութեան,
որով ատելի եղաւ բոլոր ժողովրդին և սպան-
ուեցաւ նորանցից :

ՌՈՒԲԵՆ Բ. 1174—1185 ԹԻԻԸ

Մլեհի տեղը նստաւ նորա Ստեփաննոս
եղբօր որդի Ռուբէն Բ.ը : Սա Տարսոնը և
Յունաց ձեռքում գտնուած միւս քաղաքները
գրաւեց, բայց Լամբրոն ամրոցի իշխան Հե-
թումը, որ Ներսէս Լամբրոնացու եղբայրն էր՝
թշնամացաւ հետը, քանզի Յունաց իրաւասու-

թեան ներքոյ էր գտնվում և նորանց հաւա-
տաբխ հպատակ :

Երկու Հայկազն իշխանների մէջ պատե-
րազմ բացուելով, Ռուբէնը սաստկութեամբ
պաշարեց Լամբրոնը : Հեթումն անձարացած՝
Անտիոքի Պեմունդ իշխանի օգնութեանը դի-
մեց, որ Ռուբէնին խարդախութեամբ իւր մօտ
հրաւիրելով ձերբակալեց : Նորա եղբայր Լևոնը
Լամբրոնի պաշարը սաստկացնելով՝ այն աստի-
ճան նեղն ձգեց Հեթումին, մինչև որ հաշ-
տութիւն խօսեց և նորա խնդիրքովը Պեմունդ
արձակեց Ռուբէնին և կրկին հաստատեց իւր
աթոռի վերայ, որ 1185 թուին ազգի կառա-
վարութիւնը Լևոն եղբօրը յանձնեց և ինքը
Դրազարկ վանքը առանձնանալով սրբութեամբ
մեռաւ :

ԼԵՒՈՆ Բ. 1185—1219 ԹԻԻԸ

Ռուբէնի մահից յետոյ, նորա եղբայր Լևոն
Բ.ը իւր զանազան քաջութիւններովն ու կա-
տարելութիւններովը սկսաւ իւր տէրութիւնը
ծաղկեցնել ու ընդարձակել :

Այս միջոցումը, այսինքն 1187 թուակա-
նին, Բերիոյ Սալահատին իշխանը նուաճեց
Երուսաղէմը : Երբոր այս գոյժն Եւրոպա հա-
սաւ, Գերմանացոց Ֆրեդերիկոս կայսրը 1189

Թուին ուրիշ օգնական խաչակիր զօրքերով միասին շտապեց Երուսաղէմը լետ կորզելու թշնամիներէն : Լևոն իմանալով նորա Հայաստանին մօտենալը և սովից պատճառած նեղ դրութիւնը, ոչ միայն առատ պաշար ուղարկեց նորա զօրքերի համար, այլև պատրաստաւնութիւն յայտնեց ձեռքից եկած օգնութիւնը, չխնայելու, որ և կատարեց : Կայսրն իւր երախտադէտութիւնը ցոյց տալու համար խոստացաւ Լևոնին թագաւոր պսակել : Բայց երբոր քիչ ժամանակից լետոյ մեռաւ, նորա յաջորդ Հենրիկոսն և Կեղեստիանոս պապն կատարեցին նորա խոստմունքը՝ մի փառաւոր թագ և դրքօշակ ուղարկելով, որով Լևոն 1198 թուին Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսից մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ Սսի մէջ ուր և փոխադրեց աթոռը :

Թագաւոր դառնալուց լետոյ՝ Լևոն Իկոնիոյ և Բերիոյ սուլթանների հետ պատերազմելով, զանազան հնարքներով յաղթեց նորանց, վերջ տուեց Լամբրոսի Հեթումի իշխանութիւնը, հալածեց Հալէպի Սուլթանին և ամեն կողմանէ Հայաստանը խաղաղացրեց և բարեկարգեց : Իւր միակ մանկահասակ Զաբէլ աղջիկը՝ Կոստանդին իշխանի խնամատարութեամբ իրան յաջորդ նշանակեց և մեռաւ 1219 թուին :

ՓԻԼԻՊՊՈՍ 1220—1223 թիւ

Կոստանդին կաթողիկոսի հաւանութեամբ՝ տէրութեան խնամատար Կոստանդինը և միւս իշխանները Զաբէլին ամուսնացրին Անտիոքի Պեմունդ-դքսի Փիլիպպոս որդու հետ, (որ մօր կողմանէ միայն Հայ էր) և Հայոց վերայ թագաւոր օծեցին, երդումն առնելով հաւատարիմ մնալու մեր եկեղեցուն ու աշխարհին :

Փիլիպպոսը թագաւոր դառնալով երկու տարուց լետ անհաւատարիմ գտնուեցաւ իւր երդմանը և սկսաւ Սոսլ հարստութիւններն Անտիոք կրել տալ, որով ատելի եղաւ բոլորին և լռնուելով բանտ դրուեցաւ, ուր քիչ ժամանակից լետոյ մեռաւ :

ՀԵԹՈՒՄ Ա. 1224—1269 թիւ

Փիլիպպոսի մահից լետոյ, Հայերը զգալով օտարազգի թագաւոր ունենալու վնասը, վրձուեցին այնուհետև ունենալ հոգւով և արիւնով մի Հայկազն թագաւոր : Ուստի Զաբէլ թագուհուն՝ նորա երկար ընդդիմութիւններից լետոյ, ամուսնացնելով Կոստանդին իշխանի Հեթում որդու հետ՝ սորան Հայոց թագաւոր օծեցին, որ Ռուբենեանց հետ ազգակցութիւն ունէր :

Այս Հեթումը իւր Կոստանդին հօր խելացի

խորհուրդներովն ու օգնականութեամբն՝ Կիլիկիան ծաղկեցրեց նորանոր կարգադրութեամբ։

Այս միջոցին Թաթարաց ազգը զանազան տեղեր զրաւելուց յետոյ, փոքր առ փոքր մօտենաւ էին Կիլիկիային։ Հեթում նորանց Բաշու զօրավարի հետ բանը խաղաղութեամբ վերջացնելուց յետոյ՝ անձամբ գնում է Թաթարաստան, նորանց իշխան Մանգուխանի մօտ, և սիրալիր ընդունելութիւն գտնելուց յետոյ՝ խաղաղութեան և բարեկամութեան դաշն է կապում։

Իկոնիոյ սուլթանը նախանձելով այս եղելութեան վերայ, պատերազմի ելաւ։ Հեթումը քաջութեամբ յաղթեց նորան և յաջողեցաւ ձեռք բերել թշնամիների զրաւած մի քանի քաղաքներ։

Եգիպտոսի Փնդուխտար ամիրան դեսպան ուղարկելով Հեթումի մօտ, պահանջում էր Եգիպտացիներից նոր տիրած քաղաքները։ Հեթում յանձն չառնելով՝ պատերազմ բացուեցաւ։ Այն ժամանակ զօրքն երկու մասնի բաժանելով, յանձնեց իւր Լեոն և Թորոս որդոցը ու թշնամու դէմ հանելով, ինքն շտապեց Թաթարաստան օգնութեան։ Բայց մինչև իւր վերադարձը, թշնամին միանգամայն քարուքանդ արաւ Կիլիկիան, Թորոսը սպանուեցաւ

և Սսի հարստութիւնները կողոպտուեցան։
Հեթում Լեոնին ազատելու համար մեծագին ընծաներ ուղարկեց ամիրային, որը նորա փոխարէն պահանջեց Էւրեանց Սղուր իշխանին, որ Թաթարաց մօտ գերի էր։ Հեթում ամեն ջանք գործ դնելով Սղուրին ազատեց և Եգիպտոս հասցնելով Լեոն որդուն ազատեց, որին իւր տեղը թագաւորեցրեց 1269 թուին և ինքը կրօնաւոր եղաւ։

ԼԵՈՆ Գ. 1269—1288 ԹԻԻԸ

Լեոն Գ. չափազանց զգայուն սրտի տէր լինելով, հօր մահուան պատճառով մահամերձ հիւանդացաւ և հազիւ հազ առողջանալով՝ Տարսոսումը Յակովբ Կլայեցի կաթուղիկոսից թագաւոր օժուեցաւ։ Այնուհետև սկսաւ քայքայուած Հայրենիքը բոլորովին նորոգել և ամեն տեղ դպրոցներ բանալով՝ տգիտութեան խաւարը փարատել գէթ ապագայի համար։ Օրինակել ու տարածել տուաւ նաև գրեթէ իւր նախնեաց բոլոր ձեռագրերը և նորեր շարագրելու փոյթն ունեցաւ։

Չնայելով այս բոլոր օրինակելի ձեռնարկութիւններին, նախարարներն և ազգականները նախանձելով՝ սկսան նորա դէմ դաւաճանութիւն

նիւթել և Փնդուխտարին զրգուել նորա դէմ :

Եգիպտացիք անթիւ բազմութեամբ Կիլիկիոյ վերայ արշաւեցին : Լեւոն անօգնական մնալով թաք կացաւ, և թշնամիքն ամեն ինչ սրի ու կրակի ճարակ տուին : Լեւոն հասկացաւ որ բոլորովին անօգուտ է իւր պահուած զրօթիւնն, ուստի դուրս գալով և Սմբատ սպարապետի ձեռքովը բաւական զօրք ժողովելով, բոլորովին ջախջախեց թշնամու զօրութիւնը և այն աստիճան նեղն ձգեց նորան, որ հաշտութիւն խօսեց : Լեւոն ուրիշ պատերազմներ ևս մղելով, իւր շրջակայքը մեծ երկիւղ ձգեց, բայց ափսոս որ մահը վերջ տուեց այս երջանկութեանը :

ՀԵԹՈՒՄ Բ. 1289—1305 ԹԻՒՐ

Լեւոն Գ. ի որդի և յաջորդ Հեթում Բ. ընտանիկ կրօնասէր լինելով, չէր կամենում թագաւոր օծուել և միշտ հոգեւոր կրթութեամբ ու աղօթքով էր պարապւում : Սա իւր կառավարութեան սկզբներում սկսաւ բանակցութիւններ անել Նիկողայոս Գ. պապի հետ : Կոստանդին Բ. կաթողիկոսն այս բանին ընդդիմանալով աթուազունի եղաւ նորանից :

Սոյն միջոցին Եգիպտոսի ամիրայ՝ Մելիք Ս. շրաֆն անհամար բազմութեամբ դիմելով Պա-

ղեստինի վերայ, առաւ զանազան քաղաքներ և կողորեց, շատ քրիստոնեաներ : Յետոյ դիմեց դէպի Կիլիկիան և Հռոմկլայ ամրոցը պաշարելով՝ շատ կոտորածներից լետոյ առաւ նորան և չափազանց արիւնահեղութիւններ ու աւերմունքներ գործեց նորանում : Բայց բարեբախտաբար դեռ ևս Կիլիկիա չհասած, գուժկան հասաւ Ս. շրաֆին որ Եգիպտոսը վտանգի մէջ է : Ուստի շտապեց իւր երկիրը պաշտպանելու հետը տանելով շատ հայ գերիներ, որոնցմէջ էին գտնւում Ստեփաննոս Գ. կաթողիկոսը, Ս. Լուսաւորչի Ս. շր և ուրիշ եկեղեցական անօթներ :

Հէնց որ Եգիպտոսը վտանգից ազատուեցաւ, սաստիկ ժանտախտ ընկաւ այնտեղ : Ամիրայն հասկացաւ որ այդ պատիժն Աստուածանից էր ուղարկուած Ս. Ս. շի և այլ սպառնքի գերակշիւթեան պատճառով, ուստի վերադարձրեց բոլոր գերիներին և եկեղեցապատկան իրեղենները :

Սորանից լետոյ Հեթումն իշխանութիւնը յանձնելով Թորոս եղբօրն հրաժարուեց թագաւորութիւնից և ընտրեց վանական կեանք : Թորոսն ևս երկու տարուց լետ եղբօր օրինակին հետեւեց :

Այնուհետեւ Հեթումը և Թորոսն այցելու-

Թիւն զնալով Կոստանդնուպօլիս իւրեանց քոյր Մարիամ կայսրուհուն, երկրի կառավարութիւնը յանձնեցին Սմբատ երրորդ եղբօրն : Սա նորանց բացակայութեան ժամանակ բոլոր միւս եղբայրներին և Գրիգոր կաթողիկոսին իւր կողմը գրաւելով՝ Սիս քաղաքում թագաւոր օծուեցաւ :

Հեթումն եղբօր հետ Կոստանդնուպօլսից վերադառնալիս, տեղեկանալով այս ամեն եղելութիւնները, կամեցաւ զնալ Ղազան-խանի մօտ (որ Սմբատի հետ դաշն էր կապել), բայց Սմբատը դորանց բռնել տալով՝ Թորոսին սպանել տուեց, իսկ Հեթումին կուրացնելով բանտը դրեց : Հեթումի չորրորդ եղբայր Կոստանդինը՝ 1298 թուին ընկնելով Սմբատի վերայ, նորան բանտարկեց և Հեթումին ազատելով ինքը սկըսաւ թագաւորել :

Քիչ ժամանակից յետոյ Հեթումի աչքերը հրաշքով բացուեցան և շատերը կամենում էին նորան թագաւորեցնել : Բայց Կոստանդինը կամեցաւ Սմբատ եղբօրն բանտից հանել և նորա հետ միասին ընդդիմանալ ժողովրդի կամքին, սակայն երկուսն էլ բռնուեցան Հեթումից և Կոստանդնուպօլիս ուղարկուեցան, ուր մնացին մինչև իւրեանց մահը :

Սորանից յետոյ Հեթումը զանազան պա-

տերազմներ մղելով Հայաստանը մաքրեց թշնամիներից ու խաղաղացրեց : Այնուհետև անգաւակ լինելով՝ իւր Թորոս եղբօր Լևոն որդուն իւր տեղը թագաւոր օծել տուեց և ինքը կրօնաւորուեցաւ :

ԼԵՒՈՆ Դ, 1305—1308 ԹԻՒՆ

Լևոն Դ.ը խելացի և բարեպաշտ մէկը լինելով, ամեն բանի մէջ հետևում էր Հեթումի խորհրդին, (որ վանքում էր մնում և կոչվում էր Թագաւորահայր) և մեծ ջանք էր անում Հայաստանն անդորր վիճակի մէջ պահելու :

Սա Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսի յորդորելովը՝ Սսոյ մէջ մի եկեղեցական ժողով գումարեց, որով մտադիր էր Հայոց առաքելական ծէսերը փոխել և Լատինացոյցը մտցնել : Այս բանի վերայ մեծ խռովութիւն ծագեց Հայաստանի մէջ և ամեն կողմից տրտունջի ու դանգատի ձայներ էին լսվում : Սսոյ բնակիչները մեր ուղղափառ եկեղեցու ծէսերի մէջ մի քանի փոփոխութիւններ տեսնելով, արդար բարկութեամբ բորբոքուեցան և իւրեանց հաբարկութեամբ բորբոքուեցան և իւրեանց համար իշխանների հետ միացած՝ զրգուեցին Սկիւթացոց Պիլարդու զօրավարին մեր Լևոնի դէմ : Սա ևս Լևոնին և նորա կողմնական-

ներին իւր մօտ հրաւիրելով՝ սպանել տուեց բոլորին և գիմեց Կիլիկիայի վերայ : Հեթումի փոքրիկ եղբայր Օշինը լսելով այս բանը ժողովեց Հայոց մնացեալ իշխաններին ու զօրքը և նորան Կիլիկիայից հալածելով՝ ինքը թագաւոր օճուեցաւ :

ՕՇԻՆ 1308—1320 թիւի

Օշինը թագաւոր ընտրուելուն պէս, կամենալով իբրև թէ կրօնական խռովութիւնները վերջացնել, դարձեալ ժողով գումարելով՝ հրաման հանեց որ իւր նախորդի ժամանակուայ ժողովի կանոնադրութիւնները պահուին, բայց փոխանակ խաղաղութիւն ընկնելու, ժողովրդեան մէջ աւելի ևս խռովութիւնները աստուկացան :

Այս ժամանակները Նգիպտոսի Նըսր ամիրապետը յարձակուեցաւ Կիլիկիայի վերայ : Օշին մարդկային օգնականութիւններից յոյսը կտրելով՝ միմիայն Աստուծուն ապաւինեց և իւր երկու հարիւր զօրքովը միայն՝ բոլորովին յաղթեց նորան : Այնուհետև իւր տասն և երկու տարեկան Աւոն որդին Օշին իշխանի հաւատարիմ խնամակալութեանը յանձնելով վախճանուեցաւ :

Այս միջոցումը մի մեծ շարժ եղաւ Հա-

յաստանում, որից կործանուեցան բազմաթիւ քաղաքներ ու բերդեր (20) :

ԼԵՒՈՆ Ե. 1320—1342 թիւի

Օշինին յաջորդեց նորա դեռահաս որդի Աւոն Ե.ը : Սորա թագաւորութեան սկզբներում զանազան խռովութիւններ ծագելով Հայաստանի մէջ, ամեն կողմերից թշնամիներն արշաւեցին Կիլիկիայի վերայ, բայց յաղթուեցան : Այնուհետև Հայերը տեսնելով որ թշնամիները միաբանվում են իւրեանց դէմ պատերազմի ելնելու, իւրեանք ևս դիմեցին Նւրուստի օգնականութեան :

Պաշնակից թշնամիները գիմելով Կիլիկիայի վերայ, ձեռքից եկած անգթութիւնները չբխնայեցին մեր խեղճ ազգի գլխին թափելու : Հայերը մի աղաչանայ թուղթ գրեցին այն ժամանակուայ Յովհաննէս պապին, նկարագրելով Հայաստանի թշուառ վիճակը և խնդրելով օգնութիւն : Պապը զգալով որ մասամբ ինքն է եղել այս թշուառութիւնների պատճառը, ի սրտէ ցաւեցաւ այս բոլոր եղելութիւնների վերայ, ուստի շտապեց կոնդակներով օգնութեան

20) Կործանուած քաղաքներէ թուումն էր և Անի մեծ քաղաքը, որի բնակիչները զաղթեցին զանազան տեղեր, և այդ փառաւոր քաղաքը մինչև մեր օրերը մնաց աւերակ :

հրաւիրել բոլոր Եւրոպական տէրութիւնները, բայց ոչինչ արդիւնք չերեաց : Ի վերջոյ Հայերը ամեն կողմանէ անօգնական մնալով՝ հասկացան որ իւրեանց ազատութիւնն էլի կտրելի է նոյն իսկ գրացի տէրութիւններէց յուսալ, ուստի Սկիւթացոց Բուսալիգ-խանի օգնութեանն դիմեցին, որ քսան հազար զօրք օգնութիւն ուղարկեց նորանց : Այնուհետեւ Եգիպտացոց ամիրապետն (որ դաշնակից թշնամիների գլխաւորն էր), Կոստանդին Ե. կաթողիկոսի խնդրանք խաղաղութիւն առաջարկեց և բարեկամութեան դաշն կապեց :

1330 թուին մանուկ թագաւորը կատարելահասակ դառնալով, տէրութեան կառավարութիւնը միանգամայն իւր ձեռքն առաւ, թշնամացաւ իւր Օշին խնամակալի հետ և սպանել տուաւ նորան, շատ իշխանների պաշտօնից զրկեց և վերջապէս վրդովեց երկրի խաղաղութիւնը :

Եգիպտացոց Սելիք Նըսր ամիրապետը կասկածելով Հայոց վերայ, դարձեալ յարձակուեցաւ Հայաստանի վերայ և չափազանց աւերմունքներ պատճառելուց յետոյ՝ դարձաւ իւր երկիրը, հետը տանելով բազմաթիւ զերիններ ու աւարներ : Լեւոնը մնաց շուարած և աղաքանքով հաշտութիւն խնդրեց ամիրապետից : Ս. Աւետարանի վերայ երդուելով, որ այնու-

հետեւ այլ ևս ուէ հաղորդակցութիւն չի ունենալ Եւրոպացոց հետ, բանը խաղաղութեամբ վերջացրեց :

Քայց որովհետեւ Լեւոնն իւր երդմանը դրժելով դարձեալ սկսաւ պապերի հետ թղթակցութիւն պահել, ուստի ամիրապետը բարկանալով սկսաւ կրկին իւր ասպատակութիւնները շարունակել և Հայաստանը այնուհետեւ ներքին ու արտաքին կրօնական և քաղաքական խռովութիւնների ասպարէզ դարձաւ :

ՅՈՎ. ՀԱՆՆԵՍ ՊՅՅԼ ԿԱՄ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ.
1342—1343 թ. ի թ.

Լեւոն Ե. թառանգ չունենալով՝ նորան յաջորդեց Յովհաննէս Պայլն որ Լեւոն Գ. Ձաբէլ աղջկայ որդին էր և հօրից Լատին, իսկ մօրից՝ Հայ էր : Սա իւր վարքովը չափազանց աղմուկների պատճառ եղաւ : Քանզի հրամայում և բռնի ստիպում էր բոլորին թողնել միանգամայն Հայկական սովորութիւնները (թէ եկեղեցական և թէ դիւանական) և ամեն բանի մէջ ջանալ կապիկի պէս նմանուիլ Եւրոպացիներին : Ի հարկէ այսպիսի մի հրամանի գործադրութիւնն այնքան էլ հեշտ բան չէր Հայի համար, ուստի բարկանալով սպանեցին նորան :

ԼԵՒՈՆ Զ. 1365—1393 ԹԻՒՐ

Արտատանդին Դ. ի մահից յետոյ Կիլիկիան մեծամեծ անկարգութեանց մէջ ընկաւ : Հայ իշխաններն ու նախարարները թողնելով իւրեանց ցանկալի Հայրենիքը, գաղթում էին ուրիշ աշխարհներ, իսկ նորանց տեղը բռնում էին Լատինացիք, որոնք զանազան միջոցներով կամենում էին բարձրանալ Հայոց գահի վերայ, և այսպիսով երկպառակութիւններն աւելի ու աւելի բազմանում էին : Վերջապէս Լատինականների կողմը յաղթող գտնուեցաւ և Ուրբանոս Ե. Պապը նորանց կողմը լինելով՝ Գուէտոնի ազգականներից մէկին—Լեւոն Զ. Լուսինեանին իւրեանց վերայ թագաւոր ընտրեցին 1365 թուին :

Հայոց այս վերջին թագաւորը քաղցրաբերոյ և իմաստուն մէկը լինելով, շատ լաւ պիտի կառավարէր ազգը, բայց ափսոս որ ժամանակը դառն էր և Հայաստանը ճգնաժամի մէջ էր գտնվում :

1371 թուին Եգիպտացիք յարձակուեցան Կիլիկիայի վերայ և բացի նորանց սլատճառած աւերմունքները, սաստիկ սով ևս ընկաւ այնտեղ : Լեւոնը մի առ ժամանակ ընդդիմանալուց յետոյ՝ ամուր տեղ քաշուելով անհետացաւ : Հայերը կարծելով թէ արդէն մեռած

կլինի, մտածեցին Օթոն իշխանին Մարիամ թագուհու հետ ամուսնացնելով թագաւորեցնել Հայոց վերայ : Դեռ ևս այս մտադրութեան հետ էին, որ յանկարծ լուր հասաւ թէ կենդանի է և այս ինչ տեղում է գտնվում. արդարև շուտով ինքն ևս յայտնուեցաւ :

1374 թուին Եգիպտոսի Սուլթան Մելիք Էշրէֆ—Շապանը կասկածելով Հայերի Լատինացուց հետ ունեցած յարաբերութեան համար, մի ահագին զօրք ուղարկեց Կիլիկիայի վերայ, մեր տէրութիւնը հիմնայատակ կործանելու մտքով : Սորանք էլ խեղճ Հայաստանի մնացորդ քաղաքներն, գիւղերն ու ամրոցները միանգամայն աւերակ դարձրին, կողոպտեցին ձեռք ընկածները, կոտորեցին ում որ կամեցան և գերեցին ում որ հաճեցան : Վերջապէս աւելորդ լինելով մի առ մի թուել նորանց գազանութիւնները, կասեմ մի խօսքով, որ նորանք Կիլիկիան այն աստիճան անշէն ու ամայի անապատ դարձրին, որ այլևս անհնար էր Հայոց թագաւորութիւնը այնտեղ զօրանար : Իսկ գերիներին սկսան սարսափելի տանջանքներով հաւատները ուրանալ տալ, և յանձն չառնողներին անխնայ կոտորել :

Լեւոն թագաւորը անտէր ու անօգնական մնացած՝ հազիւ հազ կարողացաւ իրան և իւր

ընտանիքը մահից ազատելով՝ ապաստանուել Կապան ամրոցը :

Թշնամին պաշարեց և Կապանը ինն ամիս, մինչև որ թագաւորը ճարահատեալ՝ իւրայիններով անձնատուր եղաւ : Սորանք իսկոյն մտան բերդը և կողոպտեցին, Լևոնին էլ բռնելով՝ շղթայակապ տարան Եգիպտոս ու բանտը դրին :

Լևոն եօթն տարի բանտումը մնալուց յետոյ, Սպանիացուց Յովհաննէս թագաւորի ազանքովը ու ընծաներովը գերութիւնից ազատուեցաւ և ընտանիքով գնաց Երուսաղէմ, ուր Մարիամ թագուհուն և Փեննա աղջկան թողնելով՝ ինքը գնաց Հռովմ ու մեծամեծ պատիւներ ստացաւ Ուրբանոս Զ. պապից, ապա գնաց Սպանիա Յովհաննէս թագաւորին իւր երախտագիտութիւնը յայտնելու համար, որից սիրով ընդունուելուց յետոյ՝ ստացաւ նորանից նաև բնակութիւն :

Այնուհետև գիմեց դէպի Գաղղիա ու Անգլիա և շատ ջանացաւ նորանց օգնութեամբ Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնել, բայց նորա բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցան և 1393 թուին Փարիզում վախճանուեցաւ ու թաղուեցաւ Կեղեստինեանց Վանքումը, ուր մինչև այժմ էլ դեռ կայ նորա գերեզմանը : Իսկ նորա Մարիամ թագուհին ու Փեննա աղ-

ջիկը վախճանուեցան Երուսաղէմում :

Այսպիսով վերջացաւ Հայոց թագաւորութիւնը, երկիրն ամայանալով աւերակ դարձաւ, իսկ բնակիչները թողնելով իւրեանց դրախտանրման Հայրենիքը՝ ցրուեցան աշխարհիս գանազան կողմերը :

ճանապարհներով վերջապէս 1605 թուին հասան Պարսկաստանի Սպահան քաղաքը, որի հարաւային կողմում հիմնարկեցին այժմեան Նոր—Ջուղան և այնտեղ բնակուեցան :

Շահաբաս այս բազմատանջ ժողովրդի սիրտը իւր երկրի հետ կապելու և նորանով իւր տգէտ ազգը լուսաւորելու նպատակով, արտաքոյ կարգի քաղաքական ու կրօնական ազատութիւններ շնորհեց նորանց և այն աստիճանս պաշտպանութիւններ ցոյց տուեց, որ Հայի ու Պարսկի մէջ դատ բացուած ժամանակ՝ միշտ իրաւունքը Հայի կողմն էր լինում :

Բայց որովհետեւ պարսկական բոլոր այս խորամանկ վարմունքը անկարելի էր Հային մոռացնել տալ նորա եղեմական Հայրենիքը, նորա սիրտ ու հոգի էջմիածինը, ուստի Շահաբաս ի նկատի առնելով այս հանգամանքը՝ միտքը դրեց էջմիածինը քանդել և քարերը Սպահան բերելով նոյն ձևով մի եկեղեցի շինել ու կաթողիկոսութիւնը այնտեղ փոխադրել, սակայն Ջուղայեցոց խնդիրքին զիջանելով՝ բաւականացաւ Լուսաւորչի Ս. Աջը և նոյն Տաճարի մի քանի նշանաւոր քարերը միայն բերել տալ այնտեղ : 22)

22) Այս քարերը մինչև այժմս դեռ մեծ խնամքով պահպանվում են տեղւոյս Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ :

1721 թուին Լեզգիները և յետոյ ուրիշ լեռնական ազգեր թափուեցան Հայաստանի զանազան մասերի վերայ և բաւականին աւերմունքներ գործեցին այն տեղերում :

Այս խեղճութիւնների ժամանակ Հայրենիքի մի մասին մեծ օգնութիւն արաւ Սիւնեաց աշխարհի Դաւիթ-բէկ անունով քաջ ու խելացի Հայկազն, որ իւր Մխիթար, Տէր Աւետիք, Թորոս և Ստեփաննոս ընկերների օգնականութեամբ՝ սակաւաթիւ զօրքով աննման քաջութիւններ արաւ և շատ պատերազմներ մղեց թշնամեաց դէմ, բայց ափսոս որ մահը շուտով վրայ հասնելով՝ մեռաւ 1728 թուին :

Դաւիթ-բէկից յետոյ իշխեց նորա Մխիթար քաջ օգնականը : Սորա ժամանակ Օսմանցիք նոր զօրքով յարձակուեցան Հայի-ձոր բերդի վերայ (որ Սիւնեաց աշխարհի Խափան գաւառումն է գտնվում) : Այդ միջոցին զօրքը երկու կուտակցութիւնների բաժանուեցաւ, — կէսը կամենում էին տնձնատուր լինել, իսկ միւս կէսն ոչ : Վերջապէս բերդն առնուեցաւ ու բնակիչները սրի հարակ եղան : Մխիթարին յաջողուեցաւ փախչելով ազատուել, բայց ափսոս որ Խնձորէք բերդում մի քանի մատնիչ Հայեր նորան սպա-

նեցին ու գլուխը տարան Թաւրիզի Փաշային, որից պարգև ստանալու փոխանակ՝ գլխատուեցան 1729 թուին :

1820 թուին Շիրակ գաւառի մէջ նշանաւոր եղաւ Աղասի քաջ երիտասարդը, որ Անին և նորա մերձակալ գիւղերը պաշտպանեց Պարսից և Տաճկաց յարձակումներից : Սա 1827 թուին Ռուսաց և Պարսից պատերազմի մէջ մեծամեծ քաջութիւններ անելուց լետոյ, երբ որ մի դարանակալ Պարսկից վիրաւորուելով մեռնելու վերայ էր, թափած արիւնից ձեռքն առնելով՝ մեկնեց դէպի Մասիսը և ասաց. «Ընդունիր, ո՞վ Հայաստան, քո սիրոյդ համար թափած արիւնս» և հողին աւանդելով արժանացաւ դառուի ազգասէր ու անմահ հայրենասէրների կարգը :

1860 թուին Տաճկահայոց վիճակն աւելի բարւոքելու համար՝ մի քանի բանիբուն Հայեր միաձայն հաւանութեամբ կազմեցին «Ազգային Սահմանադրութիւն»ը, որով ժողովրդի մէջ ըսկսաւ կամաց-կամաց ինքնաճանաչութեան ոգի զարթնել և այսպիսով ամենայն մասամբ դէպի յառաջագիմութիւն գիմել : Այնուհետեւ ազ-

գային գործերի կառավարութիւնը բարւոք հիմքերի վերայ դրուեցաւ, և անիրաւութիւնների ու զանազան զեղծումների թիւն հետզհետէ պակասեցան :

Այս միջոցներում անուանի եղաւ այժմեան Վեհափառ Խրիմեան Հայրիկը, որ իւր բոլոր կեանքի օրերը նուիրեց ազգի լուսաւորութեան գործին, իրան գործունէութեան լայն ասպարէզ ընտրելով Վանի ու Մուշի կողմերը : Սա անթիւ խոչընդոտների դիմագրելով՝ յաջողեցաւ 1857 թուին առաջին անգամ Հայաստանի մէջ տպարան հաստատել և «Արծուի Վասպուրական» անունով առաջին Հայերէն թերթը հրատարակել : Սա ժողովրդի կրած բոլոր տառապանքներին ակնատես լինելով՝ իւր ձեռքից եկած օգնութիւնը չինայեց և մինչև այժմ էլ չէ խնայում խեղճ Հայ ազգի վշտերը դարմանելու ու վերքերը բուժելու, և այսպիսով միայն արժանացաւ բոլոր Հայոց ՀԱՅՐԻԿը կոչուելու : Յիրաւի որ Խրիմեանը Հայրենեաց համար միշտ ճշմարիտ Հայրիկ է եղել թէ՛ Վարդապետ սւ. Եպիսկոպոս, և թէ՛ Պատրիարք ու Վաթիկանի ու Եղած ժամանակը, որով և միշտ Հայութեան պահապան հրեշտակ ու նորա անթիւ ցաւերին ըստ կարի մխիթարիչ ու ամօքիչ է հանդիսացել :

1894 թուականը ամենաանբաղձն և ամենաաղէտալին եղաւ Հայ ազգի տարեգրութեան մէջ: — Տաճկա-Հայաստանը զանազան քաղաքական հանգամանքների պատճառով ենթարկուեցաւ աննկարագրելի բարբարոսութիւնների: Շատ քաղաքներ ու գիւղեր իսկապէս ամառացան, բազմաթիւ Վանքեր ու Եկեղեցիներ հիմնադատակ կործանուեցան և հարիւր հազարաւոր Հայեր զոհ զնացին. անընկճելի հանդիսացաւ միայն Զէյթունը, որ և Խնափար-ընէն ստացաւ:

Այս խռովութիւնների ժամանակ, «լուսաւորեալ» Եւրոպան հեռուից հանդիսատեսի դեր էր կատարում, և փոխանակ պաշտպան կանգնելու արեւելեան Քրիստոնէութեանը, բաւականաճախում էր միայն փքուն ու գրգռիչ խօսքերով աւելի ու աւելի բորբոքել Մահմեդականների վրէժխնդրութեան ոգին, իսկ Հայերին սլարարեցնել անհիմն յայտերով:

Այսպիսով Տաճկա-Հայաստանը կորցրեց իւր բոլոր Հայ ազգի տարրի նշանաւոր մասը, և կեանքի ու կայքի ապահովութիւնը. բազմադղիւն Հայ գիւղացին իւր զլուխը պահելու համար՝ ստիպուեցաւ բաժանուել իւր քրտինքով ողողուած սեպհական արտից և արիւնախառն արտասուքով գաղթել զանազան հեռաւոր երկիրներ:

ՄԻ ԱԿՆԱՐԿ ՆՈՐ—ՋՈՒՂԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Քսան հինգ հազար տանից բաղկացած Նոր—Ջուղան Շահաբասի ժամանակ մեծամեծ շնորհներ և կեանքի ու կայքի ապահովութիւն վայելելով՝ մեծ հարստութեան հասաւ և քսան շորս փառաւոր Եկեղեցիք կառուցանելով՝ արձակ-համարձակ պաշտում էր իւր կրօնը: Բայց 1750 թուին Նատրշահի մահից յետոյ՝ չափազանց նեղութիւններ կրելով՝ բնակիչները սկսան ցրուել զանազան ապահով երկիրներ, որպէս Ռուսաստան, Հնդկաստան, Զաւա և այլն, ուր Հայկական հանճարի ուժով շուտով արժանացան հասնել մեծամեծ պաշտօնների ու հարստութեան. բայց և այնպէս չմոռացան իւրեանց թշուառ երկրորդ Հայրենիքը՝ Նոր—Ջուղան, ուստի ջանացան ամեն մասամբ բարւոքել նորա աննախանձելի վիճակը թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս: Այդ ազգասէրներից նշանաւորներն եղան Պարոն Յարութիւն Աբգարեանը, Տիկին

Մարիամ Յակովբեանը, Պարոն Մանուկ Յորդանանեանը և այլն, որոնք համեստ դպրոցների միջոցաւ յաջողեցան մասամբ փարատել տգիտութեան խաւարը : 23)

Նոր—Ջուղան իւր նախկին նիւթական շքեղութիւնը հետզհետէ կորցնելով՝ դարձաւ մի փոքրիկ գիւղաքաղաք, զրկուեցաւ իւր հարըստութիւնից և բազմամարդութիւնից, այնպէս որ այժմ բնակիչների թիւը հասել է մինչ մօտաւորապէս վեց հարիւր տան և ունի տասն և երկու Եկեղեցիներ միայն : 24)

Վերջին դարուս սկզբներում Նոր—Ջուղան համարեա թէ լուսաւորութեան ստոր աստիճանի վերայ էր կանգնած, մի միայն 70 ական թուականից ի վեր լուսաւորուած և միևնոյն ժամանակ ազգասէր երիտասարդների անդուլ գործունէութեան շնորհիւ՝ սկսաւ կամաց-կամաց

23) Այս դպրոցներէ հասոյթները յատկացրուած են այժմեան Սզգայէն Երկսեռ Ուսումնարաններն :

24) Տեղւոյս բնակիչներէ նուագման դիւանոր պատճառը կարելի է վերագրել նորանց խմբովէն շնորհաստան գաղթելուն : Որովհետեւ Նոր—Ջուղայի պէս մի փոքրիկ բաղաքից տարեկան առ նուազն 50 հոգի (զլլաւորապէս տղամարդիկ) գաղթում են շնորհաստան, դորանցից 5ը վերադառնում են տեղս և 5ը այնտեղ փութամանում : Իսկ մնացած 40ը դանդաղան միջոցներով ոչնչանում և իսպառանկայաւորում են : Նրանի՛ թէ մի բարեբար միջոց ձեռք առնուէր այս մարդակուլ հոսանքի առաջն առնելու :

ողի առնուլ, զգալ Դպրոցների, Ընթերցարանի, Թատրոնի և այլ ազգային բարենպատակ հաստատութիւնների անհրաժեշտութիւնը. հետզհետէ հիմնեց դորանց և ըստ կարելւոյն ջանքեր թափեց սղահպանել ու զարգացնել այդ հիմնածները : Այսու ամենայնիւ Նոր—Ջուղան դեռևս պարտուպատշաճ յառաջագիմութեան աստիճանին չէ հասել. բայց յուսալի է տեսնել նորան մօտիկ ապագայում ծաղկած վիճակում, դարձեալ շնորհիւ վերոյիշեալ եւանդոտ և ազգային ոգւով կրթուած երիտասարդների և Սզգային Երկսեռ Ուսումնարանների ջանացողութեան, եթէ զանազան անակնկալ և արտաքին դիպուածներ՝ արգելք չդառնան նորա բարի ձգտումներին :

Ն. Բ. ՄԻՆՍԵՐՍ

200 200 200 200 200
 200 200 200 200 200
 200 200 200 200 200
 200 200 200 200 200

200 200 200 200 200
 200 200 200 200 200
 200 200 200 200 200
 200 200 200 200 200

L. G. MINASSIAN
 IV. NAZAR № 242
 JULFA ISFAHAN
 * IRAN *

1604

2005

